Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел политиктиг солуушу

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 213 (14935) 1992 чылдың ноябрь 3, вторник Солунга ат салган шагы 21.45 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

КҮРҮНЕ ТУГУ КИИСКИЙ БЕРГЕН

1992 чылдың ноябрь 2. Кызыл хоорай, Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының шөлү. 10 шакта маңаа Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүреринің ёзулалы эгелээр. 10 шак четпээнде-ле, чон шөлге хөйү-биле чыглып келген. Улус бот-боттарынга Күрүне тугун көдүреринің байырлалы-биле байыр чедиржип тургулаан. Театр шөлүнге аянныг ыры-хөгжүм радиомашинадан чаңгыланган.

Театрның бедик чалазынче Чазактың, Дээди Советтиң Президиумунуң кежигүннери болгаш депутаттар үнүп келген. Ак-көк дээр чер чиргилчиннээн, ак-ак дилиндектерлиг, алдын-сарыг дөстүг ийи тукту чонуң төлээлери—композитор Ростислав Кенденбиль, Совет Эвилелиниң Маадыры, дайынның болгаш куш-ажылдың хоочуну Н. Н. Макаренко, артист Надежда Наксыл, спорт мастери, улус депутады Владимир Бичe-оол, улус депутаттары Вера Шестакова, Эрес-оол Ооржак, Зоя Сат, Демир-оол Дотпаа чонуң мүрнүче хөлбеңнедир тудуп эккелгеннер.

Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүреринің байырлалы ёзулалы ажыттынганын ТР-ның Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы В. С. Кажин-оол чарлаш, чүве чугаалаары-биле Президент Ш. Д. Ооржакка сөс берген.

Ооң чугаалааны болза:

— Эргим чонум!

Бөгүн бис республикавыстың салым-чолунга таварышкан эң чугула өскерлиишкиннерниң бирээзинге деңнештирип болур ындыг болуушкунуң херечилери болуп турар-дыр бис.

Тыва Республиканың Күрүне тугун болгаш Күрүне сүлдезин Тыва Республиканың Дээди Советиниң бадылааны, бөгүнде Күрүне тугун көдүреринің бо ёзулалы бистің улус-чонувуска төөгүлүг документини — Тыва Республиканың күрүне суверенитединиң дугайында Декларацияны боттандырарының оруунда база бир базым-дыр. Ол документиде Тываның күрүне тургузуунуң чаа принциптери, ооң хамаатыларынга демократтыг хосталгаларны болгаш эргелерни, экономика талазы-биле күштүг база чечектелип турар Тываны тургузарынче чайгылыш чок шимчээшкинни хаидырар ужурлуг принциптер илереттинген. Бөгүнгү бо болуушкунну ол сорулгаже бистің чүткүлүвүсту, боттарывыстың ол орукче шиитпирлиг базып орарывыстың ылаптыг бадыткалы кылдыр ынчаар үнелеп болур бис.

Ол сорулгаже орук белен эвес. Бис Тыва Республиканың чаа Конституциязын хүлээп алыр, улус ажыл-агыйының бүгү адырларынга, социал адырга база эргелеп башкарылгага эң ханы реформаларны боттандырып чорудар ужурлуг бис. Национал угаан-бодал үүлдерин эгидип алган, уштунып үнер деп чүвеге бүзүрел тур мен.

Республиканың амыдыралында болгаш төөгүзүнде улуг болуушкун — Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүрери-биле холбаштыр силер бүгүдеге байыр чедирип тур мен.

Дараазында Кызылда башкы институдунуң ректору А. В. Набатов сөс алган. Ол бодунуң чугаазынга Тываның Күрүне тугун бөгүн көдүрүп турары республиканың күрүнежидилгезиниң болгаш бот-догуннаашкынының катап тургустунуп турарын херечилеп турар төөгүлүг болуушкун деп демдеглээн. Ол дээрге республиканың бүгү чурттакчыларының ажыл, амыдыралын экижидиринче, хөгжүлдеже угланган политиканы чорудуп турарының, ооң бот-тускайлаң чоруунче чүткүлдүң илерээшкини-дир. Тываның тугунуң адаанга мөңге тайбың, быжыг билчилге, аас-кежик мандыыр болзун деп, ол йөрээген.

Тываның улустун чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсан тук көдүрүлгези-биле байыр чедирип, мындыг үүлдерин чугаалаан: «Бөгүн Тываның чурттакчы чонунга кончуг өөрүнчүг болгаш байырлаңчыг хүн боолп турар-дыр. Бөгүн Тываның Күрүне тугун чаларадып киискидер. Тук-тун өң-чүзүнү.., эк-не арыг болгаш ак-көк дээриң сомазын илереткен, амыдыралбиле холбашкан онзагай уткалыг, ол болза Бег биле Хаа хемнин, ийи угбашкы дег, чаңгыс черге каттышкан белдирин көргүзүп, ийи кожаа тук биске шуптуауска чедишкинни бээр боор, ол бистің национал ыдыывыс, бистің национал чоргааралывыстың чарылбас кезээ апаар деп идегеп тур мен.

Бо туктуң адаа-биле бистің хөй националдыг улузувус берге экономиктиг база социал чорудулгаларны шиитпирлээри-биле каттыжар, кемхерек үүлгедишкиннерге, арагалаашкынга удур көдүрүр, бүгү Россияның таварыжып турары кризистен, быжыг рынок экономиказын тургузуп алган, национал культуразын болгаш угаан-бодал үүлдерин эгидип алган, уштунып үнер деп чүвеге бүзүрел тур мен.

Республиканың амыдыралында болгаш төөгүзүнде улуг болуушкун — Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүрери-биле холбаштыр силер бүгүдеге байыр чедирип тур мен.

Дараазында Кызылда башкы институдунуң ректору А. В. Набатов сөс алган. Ол бодунуң чугаазынга Тываның Күрүне тугун бөгүн көдүрүп турары республиканың күрүнежидилгезиниң болгаш бот-догуннаашкынының катап тургустунуп турарын херечилеп турар төөгүлүг болуушкун деп демдеглээн. Ол дээрге республиканың бүгү чурттакчыларының ажыл, амыдыралын экижидиринче, хөгжүлдеже угланган политиканы чорудуп турарының, ооң бот-тускайлаң чоруунче чүткүлдүң илерээшкини-дир. Тываның тугунуң адаанга мөңге тайбың, быжыг билчилге, аас-кежик мандыыр болзун деп, ол йөрээген.

Тываның улустун чогаалчызы М. Б. Кенин-Лопсан тук көдүрүлгези-биле байыр чедирип, мындыг үүлдерин чугаалаан: «Бөгүн Тываның чурттакчы чонунга кончуг өөрүнчүг болгаш байырлаңчыг хүн боолп турар-дыр. Бөгүн Тываның Күрүне тугун чаларадып киискидер. Тук-тун өң-чүзүнү.., эк-не арыг болгаш ак-көк дээриң сомазын илереткен, амыдыралбиле холбашкан онзагай уткалыг, ол болза Бег биле Хаа хемнин, ийи угбашкы дег, чаңгыс черге каттышкан белдирин көргүзүп, ийи кожаа кылдыр шуужуп баткаш, делгем болгаш узун оруктуг ак дилиндек боолп бады барган. Ийи хемниң каттышкан черинде алдын-сарыг, хүнүң сомазы көргүстүнген».

Чогаалчы ооң соонда тугувусту Ыдыктыг Далай-Ламаның ыдыктап каанын чугаалааш, ооң чагыгларын — арагалаарын, оорлаарын, чалгаараарын, кижинин кижи доремчылаарын болдурбас дугайында кезээде утпайн сактып чоруулунар деп чонну кыйгырган.

48 дугаар тудуг эргелелинде бригадир Н. Б. Донгак чыглган чонга сөс чугаалааш, онзагай байырлал — Тук көдүрүлгезиниң ёзулалы-биле байыр чедиргеш, Далай-Ламага ыдыктадып алган тугувустуң адаа-биле бо белен эвес үеде кажангызындан-даа артык эки кызып ажылдаар ужурлуг бис дээрзин илереткен. «Шаандагы эки чаңчылдарывысты катап эгидип, кемхерек үүлгедирин сокладып, улугну улуг деп, бичиинин бичии деп хүндүлежип, янзы-бүрү аймак-сөөк чоп-биле эпнайыралдыг чурттаалынар. Тываның келир үези, ооң сайзыралы дээш туржуулунар» деп, ол кыйгырган.

Өөрүшкүдеп болгаш чоргааралдан хайныккан сагыш-сеткилдің чылыг сестери доозулган соонда, Дээди Советтиң болгаш Чазактың бажыңнарының кырынга Тыва күрүшениң ак-көк туктарын киискидир азары-биле команданы Президент Ш. Д. Ооржак берген. Чонуң ырларының, аалгаларының адаа-биле республиканың удуртулгазының ийи бажыңының кырынга, тук азар бедигээштерге күрүне туктары салгын-сырынга ак-көк дээр дег өңү-биле чиңгиртилендир кииский берген. Тываның Күрүне тугун таптыг-ла 10 шак 23 минута турда көдүрген.

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТАРДА: Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүрериңе тураскаатканбайырлыг ёзулаа үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯЛАРГА ТАВАРЫШКАННАРНЫҢ САКТЫЫШКЫН ХҮНҮНГЕ ТУРАСКААТКАН РЕСПУБЛИКА ХУРАЛЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

Бо кажыдалдыг болгаш сактыышкынныг хүнде сталинчи репрессиялар үезинде Тываның болгаш бүгү россейжи нийтилелдің таварышканы кажыдалдың ханызы улам тодаргай илереп, билдинип турар. Ол айыыл-халап репрессияга таварышканнарының уруг-дарыынга болгаш төелдерине кончүг чоок деттен. Оларның ажыг-шүжүү биске ыдыктыг. Репрессияларга таварышканнарның ат-сывын мөңгежидер талазы-биле база оларның төелдерине акша дузаламчызын бээрининг хереэнге Тываның Чазааның кичээнгейин база сагыш салыышкының деңдеглевишаан, «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы чоогуур үезинде болгаш долузу-биле күүсеттинген турар боор дээрзинге бүзүрелди илередип тур бис.

Репрессиялар үезин төөгү боолп эрткен болгаш ооң чидириглери эгиттинмес. Бис боттарывыстың демократия, ажык-чарлыг чорук, националдар аразында болгаш хамаатты чөпшээрежилге углуг шилиишкинивисти быжыглаар болзувуса, ындыг халаптыг частырыглардан чайлап болур бис. Сталинчи ёзу-чурум ышкаш ындыг диктатураның катаптаарындан чүгле бистің чаңгыс эвнис магадылал боолп болур. Ол дугайын утпаалынар. Буруу чок черге качыгдаанчар дугайында сактып чоруулунар!

ШЫННЫГ, ЧӨПТҮГ ЧОРУКТУ ТУРГУЗАР

Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүнге тураскаатканмитинг-хурал Кызылдың Улусчу чогаадылга бажыңында октябрь 30-де болуп эрткен. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей, политиктиг репрессияларга таваржып чораанар, репрессияларга когарааннарның ажы-төлү, төелдери, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, республиканың база найысылалдың хөй-нийти организацияларының төлөлекчилери аңаа олурушкан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүнге тураскаатканмитинг-хуралды ажыткан.

Политиктиг репрессияларга когарааннарны сактып, митинг-хуралдың киржикчилери бир минута иштинде бут кырынга туруп, ёзулалды кылган.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы, репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының даргазы М. С. Козлов илеткел кылган. Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүн туругскан, ону республикала база хоорайда бир дугаар эрттирип турар. 30-40 чылдарда болгаш бежен чылдарның эгезинде Тывага политиктиг репрессияларга когарааннарның дугайында сактыышкын кылыр хүүгүлгевисти күүсеп, ол мында чонуң чыглып келгенин илеткелчи эгезинде демдеглээн. Хөй-хөй кижилерниң актыг черге политиктиг репрессияларга таваржып, ооң качыгдап турганы чурттуң төөгүзүнде улуг болгаш аар-берге кичээндириг болганын, ооң үнген чылдагааннарын тодарадып, чонга чугаалап бээр, шын төөгүнү тургузар, кем-буруу чок кижилерни агартыр, буруулуглларны илередир болгаш ескедаа чорудуп турар хемчеглерни база адаалдарны илеткелчи допчузу-биле чугаалаан.

Тыва 1036 кижи политиктиг репрессиялардан когарап, олар актыг черге контрреволюстуг болгаш күрүнеге удур кем-херек үүлгеткени дээш шиитпирип чораан. Ооң ангыда оларның өг-бүлелериниң кежигүннери, чоок төелдери дыка хөй чылдарда «контр» диртип, бак сөглеп келген. Олар тоталитарлыг ёзу-чурумнуң үезинде хоойлу-дүрүм ёзугаар эвес кара-бажынадып, өнчү-хөрөңгизин хавыртып, куду көрдүрүп, шөлүттүрүп, ажылдаар, өөренир эргезин казыттырып чораан. Бар сан-чурагайлардан алырга, Тываның чурттакчы чонунуң 10-дан эвээш эвес хуузу шак ындыг истеп-сүрүүшкүнге таваржып, хамааты эргелерин кызагдадып келген. Мындыг берге байдалды оларның шуптузу шыдажып эртип шыдаваан. Оларның дыка хөйү боттарының салым-чолунга таварышкан шылгалданы маадырлыы-биле ажып эртип, шын деп чүве барыңга бүзүреп, чөптүг чорук дээш демисежип келгеннер. Шак ындыг кижилер республиканың «Мемориал» нийтилелиниң кежигүннериниң аразында барын илеткелчи айыткан. Оларның шыны, чөптүг чорукту катап тургузар, репрессияларга качыгдаанындан амыдыралынга чедимейн турар кижилерге деткимче, дуза көргүзер талазы-биле чорудуп турар буянныг ажыл-чорудулгазын М. С. Козлов мактаан.

Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүн эрттирип турары репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле чорудуп турар ажылды шүүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелеп көөрүн хүлээндирип турар. Репрессияларга таварышканнарның даңзызын тургузары колдуу доозулган, оларны солуннарга парлаан. Чамдык факт-барымдаалары тодарадыр, өөмелделер киирер ажыл уламчылап турар. Политиктиг репрессияларга когарааннарның даңзызын ёзугаар оларга хоойлуда көрдүнген чиигелделерни, дуза-ламчыларны тыпсыр айтырыгны шиитпирлээри көрдүгенин илеткелчи дыннаткан. Ол ышкаш политиктиг репрессияларга когарааннарның хөөржүткен черлерин дилээрин уламчылаарын. Кызылга политиктиг репрессияларга когарааннарның тураскаалын тургузар черин шилип алырын ол чугулалап көрген.

Политиктиг репрессияларга качыгдааннарның хамааты эргелерин катап тургузар дээш Тыва Республиканың Дээди Советиниң Чазаа, эргечагырганың чер-чер органнары бүгү-ле эргежок чугула чүүлдерни моон соңгаар чорударын бүзүреткен.

Митинг-хуралга Галина Сайзуу, Валентина Монгуш, Сат Бак-Көк, Сарыглар Дажы, Соян Бадыр-Хөө, Сат Оржумаа, Клавдия Афанасьева, Монгуш Өлзей-оол, Нина Пюрбю, Александра Балажык, Күжүгет Серен, Эдуард Донгак, Сергей Баир, Түлүш Кызыл-оол болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Политиктиг репрессияларга качыгдааннарның ажы-төлү ачаларының дугайында сактыышкынарын чугаалап, түреп өскениниң, өөренир, ажылдаар эргезин казыдып чораанының, Кызылда С. К. Токаның тураскаалын орта турар-турбазының дугайында шын шиитпирки үүдүрериниң, политиктиг репрессияларга качыгдааннарның тураскаалын найысылалга дүрген тургузарының талазы-биле чугаалап, аңаа хамаарыштыр боттарының бодалдарын, саналдарын киирген.

Политиктиг репрессияларга качыгдааннарның сактыышкын хүнүнге тураскаатканмитинг-хуралдың киржикчилери республиканың ажылчы чонунга кыйгырыгны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧЕГИҢ КАНЧААР СЕН?

Бо чыллын хуужудулга чегин (ваучери) чүрүм ёзугаар ажаалда банкызының салбырындан хөй эвес кижи соонга оочурлап тура барып алдым. Ында «Приватизационный чек, 10000 рубль, действителен по 31 декабря 1993 года» (1993 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг). Үстүнде «Күрүненин өртектиг саазыны» деп бижээн болду. Артыы талазында хөй эвес тайылбыр бижик. Ында ону кайнаар ажыглап болурун айыткан. Кысказы-биле, хуужудулга акцияларын садып алырда, инвестиция фондуларынга, өске кижилерге, садып, белекке-даа бериптип, дамчылып-даа болур. Бодуңнуң күзелин-не билир. Ынчалзажок...

Ийе мен хуужудулга чегимни ап алдым. Ам ону канчаар мен? Чектерни апкан кижилериң кайнаар ажыглап турарының дугайында чугаалаарылдаа дыннадым. Автобуска чорумда бир улгады чегимни 2-ге (3 мун рубльге) садыптым деп бир эжинге чугаалады. Ол-ла оочурга турумда чегин апкан. Үнүп чыткан бөдүүн ажылчын хире кижидеп, таныырыла боор, өске бир кижи: «Канчаар сен?» деп айтырды. Оозу тургаш: «Садып кайнаар садар боор. Хемем чок, хемеге орнап алыр мен» диди. А демгизи тургаш: «Машинамның аккумулятору чок, шынап-ла, аккумуляторга орнап алгаш, машинам шимчедип вар чүве эвеспе» деп сагыш киргди. Өске бир кижи чугаага киржип: «25 мунга садар мен» дей-дир. «Ха, сээн ооңну мен 10-биле-даа албас мен, ам дээрезинде ону албаннаар бажыңга-даа ажыглаза ажырбас чүве-дир оң» дидир.

Мээң бажымда бодалдар шыварайнып-ла эгеледи. Шынап-ла, канчаарыл, бо чекбиле чүнү канчаарыл? Кызылда хуужудулга чектерни универмаг чаныга пуховкага (күш дүгү дөртегер куртка) баштай 1:1 кылдыр, ооң ийи чекке бирээни 4, ооң соонда 6 чекке 2-3 өрээл квартираларны-даа орнап турган диди. Бистің бажын ишти алды чек алыр, шуптузун чытташ, квартира садып алза чүл? Сынмарлажып орар улус. Азы акциялар садып алыр бе? Бижип, тайылбырлап турарыбиле чектерниң кол-ла сорулгазы ол болгай...

Бодап, сайгарып көөрге, демги чегин 3-ле мунга садыпкан кижи ёзулуг-ла хүнүн бодаан ышкаш-тыр. Ол үш мунуңуң та кажы ажыг сугга чоруй баар. Хемеге, аккумуляторга орнаар бодап турарлар канчалза-даа боттарының ажыын бодап турар хире, ынчалзажок чектерни база-ла чедир үнелевейн турары чадавас. Албаннаар бажыңга ажыглаар чүве-дир дээн кижиниң чугаазында, чеже-даа кыжырымак болза, бөгүнде чыллагаан бар. Ону ажылдаар черге келгеш, бо үүлүү бижип эгелээр дээш, ол-боже долгааш билип каптым.

Чектерни эн-не шын ажыглаары **АКЦИЯЛАР** садып алыры деп турар болгай. Ол акциялар кайдал ынчаш? Тыва Республиканың Күрүне эт-хөрөңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди деп министерство чергелиг улуг албан чери бар. Күрүне эт-хөрөңгизинин фондузу деп албан чери база тургустунган. Олар ийи акцияларны сайгарарын, кайы бүдүрүлгени акционер нийтилелче шилчидерин шиитпирлеп, акцияларны садарын харылаар улуг үүлелиг. Амгы үеде Тывада акционер нийтилел апарган үүгле чаңгыс бүдүрүлге — «Тыва харылзаштырыкчы - коммерция компаниязы» бар. 40 хире бүдүрүлгелериниң акционер нийтилелдерже шилчилгезиниң документилерин белеткеп турар. Чаңгыс акционер нийтилелдің безин акциялары ам-даа белен эвес. Оларны кылдыртып алыры безин хөлчок улуг шаптараазынларлыг, акша-хөрөнги (1 акцияны парладыр өртээ 50 рубль) негеттинер херек. Акцияларны чер болганга эвес, бүгү Россияга көрдүүп каан ийи-бир ындыг черге паралаар болгай. Анаа оочурлаа, төлеп, эккеп турда... кылар-чылдың ортаа үезин-даа чеде бээри чадавас. Ооң эрте, март-апрель айларда акциялар кеступ келзе, бурган-на өршээзин.

Ооң-биле чергелештир акциялар садып алырда чектер үүгле 35 хуузуңга киржир. Ол чүү дээни ол? Чекте бижээни 10000 рубль кылдыр ону хуулээп алыр үүгле болза, чижээ, ийи чек-биле албан (шуут-ла Чөлмек-биле доктаатканы ындыг) 57 мун 147 рубльдеги акциялаңны садып алыр ужурлуг. Азы ийи чегиңнең кылдыр шуужуп баткаш, делгем болгаш узун оруктуг ак дилиндек боолп бады барган. Ийи хемниң каттышкан черинде алдын-сарыг, хүнүң сомазы көргүстүнген».

Чогаалчы ооң соонда тугувусту Ыдыктыг Далай-Ламаның ыдыктап каанын чугаалааш, ооң чагыгларын — арагалаарын, оорлаарын, чалгаараарын, кижинин кижи доремчылаарын болдурбас дугайында кезээде утпайн сактып чоруулунар деп чонну кыйгырган.

48 дугаар тудуг эргелелинде бригадир Н. Б. Донгак чыглган чонга сөс чугаалааш, онзагай байырлал — Тук көдүрүлгезиниң ёзулалы-биле байыр чедиргеш, Далай-Ламага ыдыктадып алган тугувустуң адаа-биле бо белен эвес үеде кажангызындан-даа артык эки кызып ажылдаар ужурлуг бис дээрзин илереткен. «Шаандагы эки чаңчылдарывысты катап эгидип, кемхерек үүлгедирин сокладып, улугну улуг деп, бичиинин бичии деп хүндүлежип, янзы-бүрү аймак-сөөк чоп-биле эпнайыралдыг чурттаалынар. Тываның келир үези, ооң сайзыралы дээш туржуулунар» деп, ол кыйгырган.

Өөрүшкүдеп болгаш чоргааралдан хайныккан сагыш-сеткилдің чылыг сестери доозулган соонда, Дээди Советтиң болгаш Чазактың бажыңнарының кырынга Тыва күрүшениң ак-көк туктарын киискидир азары-биле команданы Президент Ш. Д. Ооржак берген. Чонуң ырларының, аалгаларының адаа-биле республиканың удуртулгазының ийи бажыңының кырынга, тук азар бедигээштерге күрүне туктары салгын-сырынга ак-көк дээр дег өңү-биле чиңгиртилендир кииский берген. Тываның Күрүне тугун таптыг-ла 10 шак 23 минута турда көдүрген.

Надежда ЭРГЕП.

ЧУРУКТАРДА: Тыва Республиканың Күрүне тугун көдүрериңе тураскаатканбайырлыг ёзулаа үезинде.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ тырттырган чуруктары.

ПОЛИТИКТИГ РЕПРЕССИЯЛАРГА ТАВАРЫШКАННАРНЫҢ САКТЫЫШКЫН ХҮНҮНГЕ ТУРАСКААТКАН РЕСПУБЛИКА ХУРАЛЫНЫҢ КИРЖИКЧИЛЕРИНИҢ КЫЙГЫРЫЫ

Бо кажыдалдыг болгаш сактыышкынныг хүнде сталинчи репрессиялар үезинде Тываның болгаш бүгү россейжи нийтилелдің таварышканы кажыдалдың ханызы улам тодаргай илереп, билдинип турар. Ол айыыл-халап репрессияга таварышканнарының уруг-дарыынга болгаш төелдерине кончүг чоок деттен. Оларның ажыг-шүжүү биске ыдыктыг. Репрессияларга таварышканнарның ат-сывын мөңгежидер талазы-биле база оларның төелдерине акша дузаламчызын бээрининг хереэнге Тываның Чазааның кичээнгейин база сагыш салыышкының деңдеглевишаан, «Политиктиг репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле хемчеглер дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң Чарлыы чоогуур үезинде болгаш долузу-биле күүсеттинген турар боор дээрзинге бүзүрелди илередип тур бис.

Репрессиялар үезин төөгү боолп эрткен болгаш ооң чидириглери эгиттинмес. Бис боттарывыстың демократия, ажык-чарлыг чорук, националдар аразында болгаш хамаатты чөпшээрежилге углуг шилиишкинивисти быжыглаар болзувуса, ындыг халаптыг частырыглардан чайлап болур бис. Сталинчи ёзу-чурум ышкаш ындыг диктатураның катаптаарындан чүгле бистің чаңгыс эвнис магадылал боолп болур. Ол дугайын утпаалынар. Буруу чок черге качыгдаанчар дугайында сактып чоруулунар!

ШЫННЫГ, ЧӨПТҮГ ЧОРУКТУ ТУРГУЗАР

Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүнге тураскаатканмитинг-хурал Кызылдың Улусчу чогаадылга бажыңында октябрь 30-де болуп эрткен. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржак, Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазы К. А. Бичелдей, политиктиг репрессияларга таваржып чораанар, репрессияларга когарааннарның ажы-төлү, төелдери, күш-ажылдың, дайынның хоочуннары, республиканың база найысылалдың хөй-нийти организацияларының төлөлекчилери аңаа олурушкан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазы З. Н. Сат политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүнге тураскаатканмитинг-хуралды ажыткан.

Политиктиг репрессияларга когарааннарны сактып, митинг-хуралдың киржикчилери бир минута иштинде бут кырынга туруп, ёзулалды кылган.

Тыва Республиканың Дээди Советиниң Даргазының оралакчызы, репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының даргазы М. С. Козлов илеткел кылган. Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүн туругскан, ону республикала база хоорайда бир дугаар эрттирип турар. 30-40 чылдарда болгаш бежен чылдарның эгезинде Тывага политиктиг репрессияларга когарааннарның дугайында сактыышкын кылыр хүүгүлгевисти күүсеп, ол мында чонуң чыглып келгенин илеткелчи эгезинде демдеглээн. Хөй-хөй кижилериң актыг черге политиктиг репрессияларга таваржып, ооң качыгдап турганы чурттуң төөгүзүнде улуг болгаш аар-берге кичээндириг болганын, ооң үнген чылдагааннарын тодарадып, чонга чугаалап бээр, шын төөгүнү тургузар, кем-буруу чок кижилерни агартыр, буруулуглларны илередир болгаш ескедаа чорудуп турар хемчеглерни база адаалдарны илеткелчи допчузу-биле чугаалаан.

Тыва 1036 кижи политиктиг репрессиялардан когарап, олар актыг черге контрреволюстуг болгаш күрүнеге удур кем-херек үүлгеткени дээш шиитпирип чораан. Ооң ангыда оларның өг-бүлелериниң кежигүннери, чоок төелдери дыка хөй чылдарда «контр» диртип, бак сөглеп келген. Олар тоталитарлыг ёзу-чурумнуң үезинде хоойлу-дүрүм ёзугаар эвес кара-бажынадып, өнчү-хөрөңгизин хавыртып, куду көрдүрүп, шөлүттүрүп, ажылдаар, өөренир эргезин казыттырып чораан. Бар сан-чурагайлардан алырга, Тываның чурттакчы чонунуң 10-дан эвээш эвес хуузу шак ындыг истеп-сүрүүшкүнге таваржып, хамааты эргелерин кызагдадып келген. Мындыг берге байдалды оларның шуптузу шыдажып эртип шыдаваан. Оларның дыка хөйү боттарының салым-чолунга таварышкан шылгалданы маадырлыы-биле ажып эртип, шын деп чүве барыңга бүзүреп, чөптүг чорук дээш демисежип келгеннер. Шак ындыг кижилер республиканың «Мемориал» нийтилелиниң кежигүннериниң аразында барын илеткелчи айыткан. Оларның шыны, чөптүг чорукту катап тургузар, репрессияларга качыгдаанындан амыдыралынга чедимейн турар кижилерге деткимче, дуза көргүзер талазы-биле чорудуп турар буянныг ажыл-чорудулгазын М. С. Козлов мактаан.

Политиктиг репрессияларга когарааннарның сактыышкын хүнүн эрттирип турары репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле чорудуп турар ажылды шүүгүмчүлекчи ёзу-биле үнелеп көөрүн хүлээндирип турар. Репрессияларга таварышканнарның даңзызын тургузары колдуу доозулган, оларны солуннарга парлаан. Чамдык факт-барымдаалары тодарадыр, өөмелделер киирер ажыл уламчылап турар. Политиктиг репрессияларга когарааннарның даңзызын ёзугаар оларга хоойлуда көрдүнген чиигелделерни, дуза-ламчыларны тыпсыр айтырыгны шиитпирлээри көрдүгенин илеткелчи дыннаткан. Ол ышкаш политиктиг репрессияларга когарааннарның хөөржүткен черлерин дилээрин уламчылаарын. Кызылга политиктиг репрессияларга когарааннарның тураскаалын тургузар черин шилип алырын ол чугулалап көрген.

Политиктиг репрессияларга качыгдааннарның хамааты эргелерин катап тургузар дээш Тыва Республиканың Дээди Советиниң Чазаа, эргечагырганың чер-чер органнары бүгү-ле эргежок чугула чүүлдерни моон соңгаар чорударын бүзүреткен.

Митинг-хуралга Галина Сайзуу, Валентина Монгуш, Сат Бак-Көк, Сарыглар Дажы, Соян Бадыр-Хөө, Сат Оржумаа, Клавдия Афанасьева, Монгуш Өлзей-оол, Нина Пюрбю, Александра Балажык, Күжүгет Серен, Эдуард Донгак, Сергей Баир, Түлүш Кызыл-оол болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Политиктиг репрессияларга качыгдааннарның ажы-төлү ачаларының дугайында сактыышкынарын чугаалап, түреп өскениниң, өөренир, ажылдаар эргезин казыдып чораанының, Кызылда С. К. Токаның тураскаалын орта турар-турбазының дугайында шын шиитпирки үүдүрериниң, политиктиг репрессияларга качыгдааннарның тураскаалын найысылалга дүрген тургузарының талазы-биле чугаалап, аңаа хамаарыштыр боттарының бодалдарын, саналдарын киирген.

Политиктиг репрессияларга качыгдааннарның сактыышкын хүнүнге тураскаатканмитинг-хуралдың киржикчилери республиканың ажылчы чонунга кыйгырыгны хүлээп алган.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ЧЕГИҢ КАНЧААР СЕН?

Бо чыллын хуужудулга чегин (ваучери) чүрүм ёзугаар ажаалда банкызының салбырындан хөй эвес кижи соонга оочурлап тура барып алдым. Ында «Приватизационный чек, 10000 рубль, действителен по 31 декабря 1993 года» (1993 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг). Үстүнде «Күрүненин өртектиг саазыны» деп бижээн болду. Артыы талазында хөй эвес тайылбыр бижик. Ында ону кайнаар ажыглап болурун айыткан. Кысказы-биле, хуужудулга акцияларын садып алырда, инвестиция фондуларынга, өске кижилерге, садып, белекке-даа бериптип, дамчылып-даа болур. Бодуңнуң күзелин-не билир. Ынчалзажок...

Ийе мен хуужудулга чегимни ап алдым. Ам ону канчаар мен? Чектерни апкан кижилериң кайнаар ажыглап турарының дугайында чугаалаарылдаа дыннадым. Автобуска чорумда бир улгады чегимни 2-ге (3 мун рубльге) садыптым деп бир эжинге чугаалады. Ол-ла оочурга турумда чегин апкан. Үнүп чыткан бөдүүн ажылчын хире кижидеп, таныырыла боор, өске бир кижи: «Канчаар сен?» деп айтырды. Оозу тургаш: «Садып кайнаар садар боор. Хемем чок, хемеге орнап алыр мен» диди. А демгизи тургаш: «Машинамның аккумулятору чок, шынап-ла, аккумуляторга орнап алгаш, машинам шимчедип вар чүве эвеспе» деп сагыш киргди. Өске бир кижи чугаага киржип: «25 мунга садар мен» дей-дир. «Ха, сээн ооңну мен 10-биле-даа албас мен, ам дээрезинде ону албаннаар бажыңга-даа ажыглаза ажырбас чүве-дир оң» дидир.

Мээң бажымда бодалдар шыварайнып-ла эгеледи. Шынап-ла, канчаарыл, бо чекбиле чүнү канчаарыл? Кызылда хуужудулга чектерни универмаг чаныга пуховкага (күш дүгү дөртегер куртка) баштай 1:1 кылдыр, ооң ийи чекке бирээни 4, ооң соонда 6 чекке 2-3 өрээл квартираларны-даа орнап турган диди. Бистің бажын ишти алды чек алыр, шуптузун чытташ, квартира садып алза чүл? Сынмарлажып орар улус. Азы акциялар садып алыр бе? Бижип, тайылбырлап турарыбиле чектерниң кол-ла сорулгазы ол болгай...

Бодап, сайгарып көөрге, демги чегин 3-ле мунга садыпкан кижи ёзулуг-ла хүнүн бодаан ышкаш-тыр. Ол үш мунуңуң та кажы ажыг сугга чоруй баар. Хемеге, аккумуляторга орнаар бодап турарлар канчалза-даа боттарының ажыын бодап турар хире, ынчалзажок чектерни база-ла чедир үнелевейн турары чадавас. Албаннаар бажыңга ажыглаар чүве-дир дээн кижиниң чугаазында, чеже-даа кыжырымак болза, бөгүнде чыллагаан бар. Ону ажылдаар черге келгеш, бо үүлүү бижип эгелээр дээш, ол-боже долгааш билип каптым.

Чектерни эн-не шын ажыглаары **АКЦИЯЛАР** садып алыры деп турар болгай. Ол акциялар кайдал ынчаш? Тыва Республиканың Күрүне эт-хөрөңгизин эргелеп башкарар талазы-биле күрүне комитеди деп министерство чергелиг улуг албан чери бар. Күрүне эт-хөрөңгизинин фондузу деп албан чери база тургустунган. Олар ийи акцияларны сайгарарын, кайы бүдүрүлгени акционер нийтилелче шилчидерин шиитпирлеп, акцияларны садарын харылаар улуг үүлелиг. Амгы үеде Тывада акционер нийтилел апарган үүгле чаңгыс бүдүрүлге — «Тыва харылзаштырыкчы - коммерция компаниязы» бар. 40 хире бүдүрүлгелериниң акционер нийтилелдерже шилчилгезиниң документилерин белеткеп турар. Чаңгыс акционер нийтилелдің безин акциялары ам-даа белен эвес. Оларны кылдыртып алыры безин хөлчок улуг шаптараазынларлыг, акша-хөрөнги (1 акцияны парладыр өртээ 50 рубль) негеттинер херек. Акцияларны чер болганга эвес, бүгү Россияга көрдүүп каан ийи-бир ындыг черге паралаар болгай. Анаа оочурлаа, төлеп, эккеп турда... кылар-чылдың ортаа үезин-даа чеде бээри чадавас. Ооң эрте, март-апрель айларда акциялар кеступ келзе, бурган-на өршээзин.

Ооң-биле чергелештир акциялар садып алырда чектер үүгле 35 хуузуңга киржир. Ол чүү дээни ол? Чекте бижээни 10000 рубль кылдыр ону хуулээп ал

Кызылдың башкы институду тургустунганындан бээр 40 чыл болуп турар

ТӨӨГҮЗҮНДЕН ОДУРУГЛАР

Ноябрь 4-те Кызылдың башкы институду бодунуң тургустунганындан бээр дөртен чыл оюн демделеп эрттирер. 1952 чылда Тыва областың культуразының болгаш экономиказының быжыкканы-биле, чоннуң сагыш-сеткилиниң өзүлдезиниң негеп келтени-биле, келир үеги салгалды өредип, кижизиндеринге бедик мергежилдиг кадрлар индии-биле хереглеттиниң эгелээн.

Дайын сөлүнүп берге чылдарында акы-дүцма таа улуска культура болгаш улус чырыдышкын ажылынга дузалажыры-биле Совет Эвилелиниң эң эки янзы-бүрү мергежилдин специалистери чедип келген. Аныяк республикага болуунуң кадрларын Москва, Ленинград, Красноярск, Иркутск, Абакан хоорайларның дээди өредилге черлеринге белеткеп алыр арганы ынаан берген турган. Ол хемчеглеп Тываның культуразының болгаш экономиказының сайзыралынга улуг салдарлыг боолу турза-даа, ажыл-агыйның янзы-бүрү алырларын кадрларже-биле бүрүн четчелээринге идиг бербейн турган. Бир-ле дугаарында иниги өредилге системазынче сагыш салып, школаларны башкы кадрларже-биле хандырып, оларның билиг-мергежилин доктаамал белидиринче кичээнгейни углаары негеттинин келген. Ынчангаш Тыва автономнуг областың удуртукчуларының үилээ-биле ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели 1951 чылның ноябрь 27-де 1952 чылда Кызыл хоорайга башкы институдун ажыдарының дугайында № 22644 айтыышкынны үндүрген.

1952 чылның сентябрь 1-ден эгелеп чаа ажыттынган Башкы институдуның дыл болгаш литература база физика-математика факультетиниге түс-түс 50-50 студентини хүлээп ап, өредин эгелээн. Ол-ла чылын бот-өредилге-биле өренир салбыр база ажыттынган. Ол чорук школаларга ажылдап турган түскай ортумак эртемниг башкыларның билини бедидип, дуржулгалыг башкылар кылдыр өзериңге арганы берген.

Оларның аразында эвээш өвес башкы ажылының мастерлери болгаш улус өредилгезиниң удуртукчулары үнүлээн. Оларга Торгалыг ортумак школазының директору Донгак Чамбалович Сүндүн, РСФСР-ниң алдарлыг башкызы Демьян Евдаинович Оюн, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Тамара Семеновна Золотухина база өскелер-даа хамааржыр.

Ынчалгы ийи салбырлыг башкы институду бодунуң турун келген үезинде 671 башкыларны белеткээн. Оларның аразындан 38 кижи тергин эки дооскан.

Башкы институду ажыттынгаш дөрт чыл болганда, Тыва Чазактың дилээ-биле ол-ла институтту филология болгаш физика-математика факультеттерлиг башкы институду кылдыр эде аваан. 1959 чылда эге өредилге, 1963 чылда бойдус-химия (1982 чылда география салбырының каттышканы-биле бойдус-география салбыры апарган) салбырлары ажыттынгылаан.

Амгы үеде институт чеди кол эртемнерниң башкыларын белеткеп турар. 1992 чылдан эгелеп ол саны тос чедир өскен. Оон иштинде информатика болгаш санаалга техниказы, физика болгаш ЭВМ, биология-физвоспитание, химия-биология, география-биология, орус дыл болгаш литература тыва школаларга, орус дыл болгаш литература, тыва дыл болгаш литература, төөгү, эге өредилгениң методиказы, педагогика болгаш психология.

Институттуң материалдыг болгаш кадрлар белеткээр талазы-биле өзүлдезин көрүп көрээлиңер. 1956 чылда башкы институду Ленин күдүмчүзүнге бичежек 2 дугаар бажыңга турган. Анга дөрт кафедрага 24 башкылар ажылдап, оларның чүгле 4-ү түскай эртем адын камгалап алган турган. Беш чүс ажыг студентилер (228 студент хүндүсү салбырга, 272 бот-өредилге-биле) өренип турган. Лабораториялардың дериг-херексели кончуг эвээш, өредилге номнары студентилерге чедишпес турган.

1963 чылда Ленин күдүмчүзүнге амгы өредилге корпусунуң таваа салдының, оон-биле кады сургуулларының иниги чүрттелга бажыңы (ам.-гы 2-ги өредилге корпузу) туттунуп эгелээн.

Институттуң ат-алдары, сургуулларның билиг-мергежили башкыларның ажылынжиден, бот-боттары-биле сырый, деминг харылзаазындан кончуг хамааржыр болгай. Бистин коллективте дуржулгалыг-даа, аныяк-даа башкылар арга-дуржулгазын бир дөмей үлежип, чаа дилээшкиннерни чедип ап, ажылдап турарлар. Түскай эртем аттыгларның саны көвүдээн. Институттуң кафедраларында он бир эртем кандидаттары, оларның алдызы доцент. Филология эртемнериниң доктору атты ийи башкы камгалап алган (Ш. Ч. Сат, А. Ч. Куная). Өредилге болгаш хөй-иниги ажылынга чогаадыкчы, күш-ажылчы чедишкиннери дээш А. С. Мазуревская, Е. И. Скрипова, Е. Б. Салыммаа, Ш. Ч. Сат, Х. С. Алдын-оол, Р. Р. Бегзи РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы деп хүндүлүг атка төлептир болганнар. С. А. Хорошавин, Б. П. Бажутин орденнер-биле шаннатканнар, Е. Н. Коптева, Г. В. Бажутина, Е. П. Веденеева, А. В. Дятлов Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Хүндүлел бижин-биле шаннатканнар.

Бистин башкыларывыстың эртем-шинчилел ажылдары амгы Тываның культуразының болгаш экономиказының кол айтыыглары-биле сырый, холбаалыг. Тыва болгаш орус дылдарының өредилге номнарының авторлары колдуунда бистин институттуң башкылары; Ш. Ч. Сат, К. Х. Оргу, Е. Б. Салыммаа, Е. И. Коптева, М. Б. Хорошавина, Х. С. Алдын-оол, Р. Р. Бегзи. Институттуң доозукчуларының аразындан В. Ф. Клюшин, М. П. Ермишкина, А. Арапчор, А. А. Шишигина, В. Д. Прокопьева, З. Д. Сапогова, С. М. Сонам РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы деп атка төлептир болганнар.

Институттуң коллективи студентилерни быжыг билиг-биле чепсеглээр дээш бүгү күжүн салып турган. Ынчалгаа болза ол күженишкинге шаптыктыг бергелер, шинтирлээр карын айтырыглар тыптып келген. Институттуң материалдыг базазы негелдеге дүүшпестээн. Чаңгыс студентиге 6,6 кв. м. өредилге шелу хамааржыр. Лабораториялар, өренүр өрээлдер чедишпес, студентилер биитиг чүрттелга бажыңынга сыныштаан, столовая база чок. Дыка хөй башкылар чүрттаар бажың чок.

Айтыгланган бергелерни институт каш чыл болганда шинтирлеп аптар аргалыг болган. 1972 чылдан Интернациональная (20) кудумчузунда студентилерге иниги чүрттелга бажыны-биле кады башкылар чүрттаар подъезд түттүна берген. Эрги иниги чүрттелга бажыны 2 дугаар өредилге чеми кылдыр эде дериттинген. Оон студентилер 1378 кв. м. аудиториялардыг өредилге шелүн алыр аргалыг болган. Оларның өренир, чүрттаар байдалы кескүү-биле экижээн. Башкыларга бажың айтырыы ол үеде шинтирлеттинген. Студентилериң эргежиге 27 лабораториялар дериттинген. Оон-биле кады институт улам өөн, студентилериң саны улам көвүдээн. 1971 чылда хүндүсү салбырга 814, а бот-өредилгелиг салбырга 712 студент өренип турган. Ынчан кээрде өредилге шелу мурнукүзүнден-даа эвээжеп, бир студентиге 6,2 кв. м. хамааржыр апарган. Ынчангаш 1971 чылда 1600 студент өренир институт тудуун тудаын планнаан турган. Ол мынчага чедир күүсеттинмээн.

Ол үеде студентилер-биле кичээлдерни 80 башкы чорудып турган. Оларның иштинде 22 эртем кандидаттары (12 доцент). Он башкы кандидат, беш башкы доктор аттарын камгалаар диссертацияларны ажылдап кылып турганнар. Тос кижи аспирантурага өренип турган. Бедик мергежилдиг, мурнакчы башкыларның олурааны чаа аныяк башкыларның аттары немешкей, оларга доцентилер В.А. Копеел, М. И. Анисов, Х. О. Ондар, улуг башкылар Л. П. Салчак, В. М. Грачева, В. Л. Биче-оол, Г. И. Курбатский, М. А. Халаханэ, И. Т. Кызыл-оол, С. К. Чоксум болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Ол үеге чедир башкы институду 1600 спецвалистерни доостурган. Оларның хөй кезии улус өредилгезиниң өзулуг мастерлери апарганнар. РСФСР-ниң болгаш Тыва АССР-ниң алдарлыг башкылары, Социалистиг Күшажылдың Маадыры С. С. Тамдын-оол, А. А. Алдын-оол школа удуртукчулары В. Д. Шогжал, В. Я. Филимонов, Н. Ш. Донгак, Н. А. Мистрюкова, А. М. Вдовкина, М. В. Неделина, В. К. Богатова, Д. А. Баяндай дээш оон-даа өскелер.

Улуг бергелер турза-даа институттуң хөгжүлдези уламчылап турган. 1977 чылда институт тургустунга-ла 25 чыл болганда, оон материалдыг базазынга улуг өскерлиишкиннер болбаан. Студентилер саны 1843 чедир өзе берген (910 кижи хүндүсү, 933 кижи бот-өредилгелиг салбырларга). Чылдын-на 430 кижини бирги курстарга хүлээп ап турган (255 кижи хүндүсү, 175 кижи бот-өредилгелиг салбырларга). Студентилерниң 57,6% тывалар, оларның 70% көдээ школаларның доозукчулары турган.

Студентилериң санының көвүдээни, өредилге болган кижиндилге ажылны нарыыдаткан. Бир студентиге ол үеде 5,0 кв. м. өредилге шелу хамааржыр апарган. 1100 кижи өренир чаа корпустуң тудуун ончу беш чылче сонгаарлаткан. Институтка башкыларның саны 105 чеде берген. Түскай эртем ады камгалап алганнарның саны 29, оларның иштинде бир эртем доктору Ш. Ч. Сат.

1982 чылга чедир институт 5419 башкыларны белеткээн.

Амгы 1992 чылда институтта 2120 студент өренип турар. Оларның 75 хуузу тывалар, 170 башкы кичээлдерни эртирип, амгы чаартынган билиг-биле келир үеним аныяк специалистерни чепсеглеп турар. Оларның иштинде 47 эртем кандидаттары, 13 кижи аспирантурада өренип, 20 кижи кандидат, 4 кижи доктор атты камгалаар дээш диссертация ажылын дооскан.

Институттуң коллективи үеге дүүштүр өредилге-кижиндилге ажылын чаа ёзу-биле чорүткан. Студент бүрүзү өредилге планын ёзуталаар ажылдап турар. Чоннуң национал культуразынга болгаш чаагай ёзу-чанчылдарынга даянып алгаш, амгы теоретиктиг билиглерни амылыралга холбан, ажыглап билир кылдыр студентилерни өредирин чедип алган. Өредилге номнарының болгаш программаларын улусчу педагогикага дүүштүр чаартып кылыр ажылдар сайзыралды ап турар.

Келир үениң башкыларын белеткээринге немелде йергежил факультети онзагай салдарлыг. Анаа студентилер өренижкилер-биле кичээлдеп дашкаар кижизидилге ажылдарын чорударынга практика кырынга өренип, чаңчыгып ап турарлар.

Институт республиканың бүгү школалары-биле доктаамал харылзаалыг. Башкыларның чаа компьютерлиг техниканы шинээдип алырынга онза кичээнгейни салып турар. Компьютер техникалыг база институтта бар. Ол чүгле информатикэ талазы-биле өредилгени харылаар турар эвес, саналга техниказын болгаш физика эртемниге лабораторлуг кичээлдер эртиреринге, экзаменнерге белеткенириңге практиктиг дузаны чедирип турар. Анаа улуг ажылды информатика кафедразы чорудып турар. (эргелекчизи О. Б. Бузур-оол).

Институтта спорт ажыды бедик деңнелде. Оон чыныды командалары республика болгаш зона маргылдааларынга чедишкиниг кирже, багай эвес көргүзүглерни чедип ап келген. Ынчалза-даа институттуң спорт базазын чүгээр деп болбас. Чаңгыс тар спорт зал хөй белүктерге чедишпес. Ынчангаш институт спорт шоллерин өскээртеп арендалап ап турар.

Институтка чоокта чаа эткен аттестация бүгү факультеттерниң ажылын чаа ёзу-биле тургузарының арга-хевирин өскертирин, үнген түнелдериче шугумчулекчи ёзу-биле көрүүче утландырган.

Тургустунганындан бээр институт 8386 башкыларны белеткээн. Бо үе дүргүзүнде 137 кижи институтту тергин эки дооскан.

Шупту доозукчуларны сактыры берге. Оларның аразында кандыг онза талантылыг, мергежилди дээш карак кызыл кижилер турбалы дээр. Олар мергежил чедип алганы институтуңуң төөгүзүнге эки нети арттырып турарлар.

Ынчайгаш улус өредилгениң шугумунда ажылдап чоруур башкыларга болгаш институтту дооскан бүгү-ле ажылдакчыларга Кызылдың Күрүнешиң башкы институдунуң 40 чыл оюн таварыштыр байыр чедирбишаан, ажыл-ижинге чедишкиннерни күүседим.

Александр НАБАТОВ.
Кызылдың Күрүнешиң башкы институдунуң ректору.

Студентилерге сөс:

ЭРГИМ, ЧООК

Бойдус-география салбырының башкы нурааунуң ийги болгуже 23 кижи өренип турар бис. Бо чыл—сөлүг чылывыс. Иелир чылың күзүн болуг башкылар-боон, школаларга барып, биология аны химия башкылаар бис.

Өренип турарывыс биология, химия эртемнери колдуунда бойдус, төгүнүг болгаш чамдык химиктиг будуулдерни бот-боттары-биле холушкан, өскерли өзериңге дугайында. Бойдус дээргө-ле, амыдыралдың туттунуп турар дөлү болгай. Ынчангаш оон арыг турары чүгүл, Ынчалза-даа амгы Тывада бойдустуң экологтер байдалы аажок бөксүрүп. Оны камгалаар дээш алыскаарга бистиң хүдөлгевис дап санап турар бис.

Институтту доозукчаш-да, шупту тарал, аныг-аңгы школаларга барып ажылдаар болгай бис. Беш чыл иштинде кады өренип келген эш-өөрдөн чарлыры хомуданчыгдыр. Бот-боттарывыска өренип калган бис. Аравыста ыныынан, эки өренир студентилер аанаа эвес. Оларның чижээзи Чечек Кончукту болгаш өскелерни-даа алап болуур.

Сөлүг чыл болгаш ыдыг бе, өренип турар институтувус, өренип турар башкыларывыс биске дыка чоок апарган. Ылангыя башкыларывыс бистиң билиг-биле чепсеглээр дээш канчаар карак кылыл ажылдап турбады дээр. Ынчангаш институттуң дөрт чыл оюн таварыштыр башкыларывыс: декан Николай Григорьевич Дубровский-ге, Александра Ховалыговна Кызыл-оолга, Наталья Иргитовна Сотнамга, Вера Николаевна Нанзыпага, Сорен Кыргысовна Моксумга, Лидия Кыргысовна Аракчаага, Сергей Ситлевич Сидарга, Анна Оюн-ооловна Монгушка өөрүн четтирбишаан, ажыл-ижинге, амыдырал-чүрттелгазына асскежиктиг күүседивис.

Мерген ЧООДУ.
Студент.

ЧҮРЕКТИҢ ХАНЫЗЫНДАН

Бис, Моолдан келген тыва студентилер, Бадарчийн Баярсайхан, Чулууны Оюунбадан, Улаисүрэнгийн Цэнгэрэл, Хинсийн Тая Кызылдың башкы институдунуң филология факультединде өренип турар бис. Баштай келгенивисте тыва дыл бистиң төрөөн дылывыс-даа болза (Моолга школага бүгү эртемнерни моол дыл кырынга өренип турган бис), оон грамматиктиг дүрүмнерни билбес түрдүвүс. Ам бо өренип эткенивис ийи-ле чылдың иштинде башкыларывыс болгаш эш-өөрүвүс дузазы-биле тыва-даа, орус-даа дылдааны эки билир, чазыг чок бижиир апарган бис.

Моолда, бистиң Цэнгэл сумузунда чөөн чүк культуразы шоолуг читиэн. Ында тыва чон бодунуң эрте-бурунгу чаңчылдарын сагыышаан. Оон уламыдан ында эн хүндүлүг кижилер — хөйну көргөн, ак баштыг кыргыннар. Аныктар чеже-даа изиг, дүргөн, шалып болза, кырган кижилерниң мурнуунга «чыткан хой тургуспас» апаар.

Маңаа чедип келгеш, чамдык аныяктарны кайгаан бис. Кырган кижилерни, ылангыя хөрээжен кижилерни көңгүс хүндүлевес, чүден-даа кортпас, ыятпас. Автобустарга эзирик оолдарны көөрге, чүү-даа чүве оларга хамаанчок, хөрөөн шаптыным, алгырган, кышкырган чоруур.

Ынчалза-даа хан төрөл чонувус, эш-өөрүвүс аразынга өренири биске өөрүнчүг, аас-кежиниис деп санаардыр бис. Ырак Моолга чүрттап турган болгаш, маңаа төрүттүнген, өскен эш-өөрүвүстүң боттарын ап чоруур байдалында. Аажы-чаныда бир-ле онзагай, чараш чүүлдер барын эскердивис. Бистиң кады өренип турар эш-өөрүвүстүң аразында суг биче сеткилдиг, эвирген, дузаарган, сагыш ховаачал дээш, кандыг кижилерни чок дээр.

Солун, сеткүүлдерни номчуурга чамдык улус ийи-чаңгыс кижилерниң үүлгедиглерни бүгү тыва аныяктарның кырынче чүүй каар-дыр. Аныяктар шупту багай эвес. Кандыг-даа кижилерде эки тала бар. Чүгле ол хире талалар оттуп кээр кылдыр оларга ыдыг байдалды тургузуп бээр херек. Оон аңгыда тыва чаагай чаңчылдарны эзидери черле чүгүл.

Бис институдувус доозуп алгаш, Моолда Цэнгэл сумузунга барып ажылдаар, тыва дылдың баштайгы башкылары болур бис. Ынчангаш өренип турарывыс Кызылдың башкы институдунуң 40 чыл оюн таварыштыр биске билиин харам чокка берип чоруур башкыларывыс Кимаа Бичe-ооловна Мартоолга, Доржу Сецилович Куларга, Мира Викторовна Оонга чүректин ханызындан изиг байырны чедирбишаан, ажыл, амыдыралынга улуг-улуг чедишкиннерни күүседивис.

Бадарчийн БАЯРСАЙХАН.
Студент.

ОРУС ДЫЛ КАФЕДРАЗЫ

Орус дыл — амгы тыва кижиниң ийи дугаар «төрөөн» дылы. Төрөөн тыва дылывыстан аңгыда билир чаңгыс-ла дылывыс ол. Оон дузазы-биле янзы-бүрү эртем-билигни чедип ап, делегейниң улустарының культуразы, ажыл, амыдыралы, сагыш-сеткили-биле таныжып турар бис. Ажыы-биле чугаалаарга, орус дыл биске чырык өртемчейже ийиги «сонганы» ажыдып берип чоруур. Орус дылдың дузазы-биле дашкыда еске нация эш-өөрүвүс-биле хамылажып, чагаалажып, ишти-хөөнүвүстү үлежир бис. Ынчангаш орус дыл башкыларын белеткээринге боттарының улуг-хуузун киирип чоруур хоочун башкылар-биле таныжа каптаалыңар.

Лариса Сергеевна Безручко орус дыл кафедразының эн бедик мергежилдиг башкыларының бирээзи. Ол 1971 чылда Кызылдың башкы институдунуң филология салбырын кончуг эки дооскан. Орус дыл кафедразының ыныгы коллективиниң сумезиниге-биле аваа ассистент болуп ажылдап артып калган. Оон 1975 чылларда Красноярскиниң башкы институдунга аспирантура дооскан. ол-ла филология салбынынга эрги славян дылды, эрги бижимел дылдың тенгузуп диалектологиязы башкылап эгелээн.

Ларисе Сергеевнаның кол онзагай шынары — студентилерге бүзүрелиг, оларның сеткил-сагыжын үнелеп билири. Практиктиг кичээл үеде оон карааладап, кандыг-бир студентиниң кичээнгей чок болу бергени эскертиннейн, бавбас. Ынаан-ла студент бүрүүнүге теманы таймылыгрып, хамыдаткаш, сагыжы ачыраар.

Өренип турар студент хөөн чүү таварышпас боор. Кандыг-бир чүве үрүүнүп сагыш-сеткил каваңнаан, өөрүнүр чүүлдери-даа бирээй бир чүүл турар. Ынчаш Лариса Сергеевна дег сагыш ховаңгыр кижи чок аваар. Студентиниң ынныг бөйдалын черле хөөскеге албайн барып шыдаваа. Ынаанла кичээнгейге ап, дузалажыры кызыдар.

1984 чылда филология эртемнериниң кандидады атты камгалап алган, Амгы үеге Лариса Сергеевна орус дыл кафедразының өгелекчизи.

Ирина Михайловна Бородич филология салбырының орус дыл кафедразынга хөөн сес чыл ажылдап, амгы орус дылдың «Морфология» деп кижин башкылап турар.

Хөй чыл ажылдаан, бүдүлак арга-дуржулгалыг студентилериниң ажылдаар арганиэзи эки-биле башкынын номчуу лекцияларын тургузуп алыры сагыш-сеткилге ноок, мынчангаш студентилер оон берген материалдарны дыка эки шинчаалап алырлар.

Ирина Михайловна студентилериниң теоретиктиг билигин хандыр билип алырынче онза кичээнгейни салып, орус дыл биле тыва дылды лениен, оларның кол-кол, бот-боттарындан ылгалыр онзагай талаларын тодарадыынга ынаан. Ол тыва студентилерге орус дылды шинаалаар ажылы — студентилер-биле практика кырынга ажылдап чаңчыгарын хайгаараары, бодунуң арга-дуржулгазын дамчыдып бээри турган.

Амгы үеде филология салбырының методика талазы-биле чөвүлелиниң удуртукчузу боолу, келир үеде тыва школаларга ажылдаар орус дыл башкыларын белеткээринин чаа эргаларын ажылдап кылып, студентилериниң мергежил ийи-биле боттарының билиин бүгү талалыг белидиринче оларны чаңчыктырып турар.

Өредилгеден ашыда Тая Ивановна бот-өредилге-биле өренип турар студентилерге дузаа кылдыр «Сес тургузуу», «Бөлүүн домак» болгаш «Амгы орус дылдың синтаксизи» деп номнарны белеткээн.

Тая Ивановнаны чүгле студентилер аажок үнелээр эвес, салбырда өредилге болгаш кижиндилге ажылдарынга, хөй-иниги ажылынга идепкейлиг киржилгеэн дээш, мергежилин эки билир улуг арга-дуржулгазы дээш институттуң башкылар коллективи оны хүндүлээр.

Октаргай ОНДАР.

ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕДИНИҢ 3-КҮ КУРУЗУНУҢ СТУДЕНТИЛЕРИ

ШҮЛҮК ДЭЭРГЕ

Шүлүк дээрге
Чүглүг күш боон ужуп үнген
Сагыш-сеткил саазынга
кестүү-дүр.
Шүлүк дээрге
Үлен артык сеткил эмнээр—
Тывызыксыг сорук кирер
хуулгаазын-дыр.
Шүлүк дээрге
Чүрек долган ыракшылдан
Чалгынналып төрүттүнген
бодалдар-дыр.
Шүлүк дээрге
Чүрээн үеин хылларынга
Шүлүүчүнүң чадаганнан ойнаары
дыр.

Кан-оол САТ.
Студент.

ДЫШТАНЫР ХҮНҮВҮС ХАЛАС БАРБАС

Бистиң Кызылдың башкы институдунуң Интернациональная (20) кудумчузунда иниги чүрттелга бажыңында шупту 307 студент чүрттап турар. Өрээлдеривис сонга, хаалгазын чылыглап алган бис. Ниитиин-биле байдалывыс чүгээр.

Каыт бүрүзүнде бир-бир соодукчу, телевизор бар. Дыштаныр хүннерде янзы-бүрү солур кежээлерни эрттирип турар бис. Чоокта чаа физика-математика факультединиң студентилери Башкылар хүнүнге түрескаадып «Хөгүг тывынгырлар клуву» деп кежээ эрттирдивис.

Бистиң кол-ла сорулгавыс өредилге болганда, үстүү курстуң студентилери бирги курсчуларга консультациялар эрттирер, аңыш-чем белеткээринге болгаш аргыыр, даанарынга, болун кайчаар алырынга өредирин планнаан, ай санында-ла кылган ажылывыстың түнелин үндүрер болап турар бис.

Ая МОНГУШ,
Студентидер чөвүлелиниң даргазы.

Шулук

Баштайгы башкым Ниина Когеленовна ОНДАРГА түрескаатты.

* * *

Алды харлыг чажымдан
«А» деп үжүк таныдым
Эртем-биле оруунче
Эргелеттим, удап-кари,
Аныяк оз башкымны
кыдыраажындан

Ам-даа утпайн, сактыр мен.
Хөй-ле кижээ сургадым,
Эртемни хөй өөрөдим,
Хөөнүм ам-даа чашта дег
«А» деп үжүк дилээр-дир,
Амдыкы-ла башкымны
ам-даа утпайн, сактыр мен.

Борис ОНДАР.

Гимн төлевилелинге хамаарыштыр

УРАН СӨСТҮҢ ЧЫРЫЫ ХЕРЕК

«Шын» солунныц арыннарынга Гимн төлевилелинге хамаарышкан сайгарылгалыг чүүлдер-даа, харын гимн кыдыр төлевилеп киирген шүлүктер аялгазыбиле катай үнүп турар. Од чогаадыкчы улустуц киржилгези багай эвес чоруп турарының херечизи-дир.

Ындыг болза-даа бо төөгүлүг улуг херекке ажыкчарлыг, шаннал-макталдыг конкурс-ла чүве-дир дээш, чедир бышпаан чиг, харыи-даа авторларның хөөремик, келергей үлүг туразын көргүзүп турар, шыны-биле алыр болза, шорбалап каан шүлүк янзылыг төлевилелдерни чоорудуп турар-дыр.

Маңаа кымнар буруулуг болуп турарыл? Парлап, чарлап үндүрүп турар редакция ажылдакчыларының чогаал талазы-биле билиг чок апарганы ол бе, азы чамдык авторларның бодун көөргеттинген шолук сеткил, бодалын көргүзүп турар бе?

«Шында» бо чылдың октябрь 13-те үнген «Үнелел» болгаш ол-ла айның 17-де үнген «Тыва — ырывыс ол» деп шүлүктерин номчаш, шынап-ла, өөгенген мен. Шынап-ла, уран чогаал талазыбиле дедир сайзырай бергенивис ол бе? Бо чогаалларны сайгарып-даа турганының ажыы чок деп бодай-дыр мен. Автор эштериниц арынүүрүнге эпчок-даа болгай. Маңаа ёзулуг сестерни бижип болгу дег эштерни чемелээр апаар. Мен база-ла элээн каш ырларны аялга чогаадыр билдингир эштербиле бижип чордум. Амыр чүве турбас, чедя дерни денге төп тургаш, бир чүвени бүдүрүп алыр чүве. Мынчайгаш мээн бодалым-биле алыр болза, ёзулуг-ла национал гимнни чогаадырынга далашкан херек чок, оны чыл-чылы-биле маныар болгаш быжырымчалыг кылыр. Ынчангаш од болгуже улустун кайы-бир бурунгу ырының аялгазынга үндезилээн аялганы эртем-билиглиг, дүржулгалыг композиторларга сүмележе чүл, а сөзүн ол-ла сеске чоокшулаш, күрүне гимнинге чоок кылдыр бижиирин ыры бижип мергежээн 3-4 хире эштерге дагзып каар болза, ынчан ам конкурс-маргылдаа деп турбайн, бир чүве болу бербес бе?

«Тооруктуг долгай Таңдым» деп ырыга хамаарыштыр бир четпес чүве бүдүү үнүп, од ыры дээрге бурунгу ядыы, түренгя оюнларының ыры-дыр, оны харый хемчик оолдар диргизип каан чүве дээш-де, төөгү коптарып, оюн, хемчик дижири окта шын эвес. Чоннүң ыры чоннүү болур. Төөгү коптарып алгыжар чорук — ядаралдың начыгдалдың дөзүдүр. Оны коптаржыр болза, боттарыыстың бажывысче бодувустуң холдарывыс-биле суг кутканывыс ол.

Бир эвес «Тооруктуг долгай Таңдым» гимнге таарышпас дээр болза, В. Көкоолдуң «Байлак чуртум» бооп болур, чүгле оон сөзүн черле солуп болбас. Мында С. Сарыг-оолдун кым-даа, канчангаш-даа солун болбазы дириг, мөнге сөзүнче халдаан херээ чок. Степан Агбановичи боду чок-даа болза, оон дириг сөзүн хунаап, солуп алгаш, чон арынче кым көрүп шыдаарыл. Чүгле доскут угаанныг мактаныкчылар ону кылып болур.

Алексей АРАПЧОР.

УЖУДУУШКУНГА БЕЛЕТКЕНИП ЭГЕЛЕЭР

ПАРИЖ (РосИТА —СЧТАлын корр. Андрей Красющеков). Келир чылын деп төлевилеттинген ээлчеглиг россия-француз космос ужудуушкунунга киржири-биле кандидаттар кылдыр 44 харлыг Жан-Пьер Эньерени болгаш 35 харлыг херээжен Клоди Андре-Дешейни Франциянының космос шинчилелдериниц национал төөгү аданы. Олар ноябрь эгезинде Москва чоогунун Звездный хоорайжыгашка ужудуушкунга белеткелдерни эгелээри-Сале чеде бээрлер.

Каттышкан чаз космос экспедициязынга киржири-биле француз таладан бир дугаар херээжен кижини киргени ол. Ынчалзажок эмчи Клоди Андре-Дешейни космосче ужударынга чигзиниг улуг. Чүге дээрге ол Жан-Пьер Эньеренің солукчуазу, бир эвес оон-биле космос корабли-ниц кабиназынга олургуже чедир чүү-даа онзагай чүве болу бербес болза, ол ужудар-ла болгай. Оон кадында Андре-Дешейни адын Россияда эки билир, ол 1989-1992 чылдарда бистин чуртувуска чаңгыс эвес удаа келгилээн, «Андарес» программаның эртем ажылдан кылышкынарынга идепкейлиг киришкен.

Космонавтыга кол кандидат — Жан-Пьер Эньере эрткен чайын «Мир» станцияже россия-француз экспедициянын француз космонавтшинчилекчиви Мишель Тонинини солукчузу бооп турган. Ынчангаш ол космос ужудуушкуннарынга белеткелдин долу курузун Звездный хоорайжыгашка эрткен.

СӨС УТКАЗЫН ШЫН БИЛИИЛИҢЕР

Солуннарга чүве-даа бижиир хөөнүм калган. Чүге дээрге улуг назылыгларын чагыг-сүмезин тоон көрүп, оны эдерни түрар аныяктар барык чок деп билген мен. Ооц бадыткалы кылдыр, мээн ye-чергем элээн каш кадыннар Менээ 1992 чылдың он айының 15 хүнүнде үнген «Шын» солунда Тыва Республиканың Күрүне шаналының лауреады, шүлүкчү А. А. Даржайның «Бүрган чокта, бүмба калчаараар» деп үүлүн тудуп алган, хомудал кылып келдилер. «Бо Даржай деп кижи аныяк кыстарны багай чүвеже кыйгыра берди» деп бо-ла. Ук үүлдү оон мүрнунда бодум номчаш дыка-ла чепсүнген кижи мен. Угааным албаарай бергени ол бе, сөс-домак утказы сайгарын шыдавас болу бергеним ол боор бе деп бодааш, ук үүлдү каш катап номчуп, словарлар ажар ужурга таварыштым. Канчаар-даа бодаарымга багай кыйгы чок болгу дег

Даржайның бижип турары кончуг шын. Бистің үндезин хоойлувусту, шынап-ла, кижи сайгарып шыдавас. Төрүп алган төлүн октаптарга, ол нениц (бир эвес ындыгларны ие деп адап болур чүве болза аан) хостуг эргези болур. Каш хонгаш орлуп каар чангайга бодун саттының болур. Ол база хостуг эрге. Шагдаа кижи кандыг-бир херек үүлгедикчизин часкаан тудуп илереткен болза, хереча чок, ынчангаш барымдаа чок болур. Демги херек үүлгедикчизиниц хостуг эргезинге халдаан диртип, шагдаа боду бүрүүдаар.

Назы четпестер чашпан тыртып турда, тудуп илереткеш; ол шагдаалар оларны каш хонукта түткаш, адаиезин торгааш, хостуг салыптар. Оларның (шагдаалар-ның) оон ынай кандыг-даа хемчеглер кылыр эргези чок. (Мөнээ Кызылдаа ынчаар тайылбырлаан). Арага-биле чон мөлчүп, чижен чорук кылып турар кижилернин хостуг эргезин кызыгаарлап болбас. Хоойлу хамаатыларның эргe-ажыктарын камгалап турар.

Мынчан кээрге, багай чанчылдар-биле демисел чорудары болдунмас. Чазактын үндүрген доктаал, шинтирлери күүсеттиимес.

Эргим чонум, эн ылангыя иелер, авалар, кырган-авалар, аныяктар, чөптүг сесту хоралыг сестен ылган, сес-домактың алыс утказын билип алырын кызыдып көрүнер!

Арыннары көк-көк, дестек ыжыктарлыг, карактары үзер инектии дег дедирлени берген, дерзин көрүштүг, идикхеви малгаш, сиген чыпшыган, чырыктарындан көвүк шүрап турар, бажының дүгү санаарланы бергилээн, арага ижип алган улуг-бичин кыс төрүмелдиг кижилерни база эрлерни көргеш, өлүүже ыядыр, аарыыже түрээм ыстаар кижи-дир мен. Черле ынчангаш кижи мөөг-шынарлыг кижи бүрүзүнүң хилинчектиг хилээ болу бергеннер тыва чонда хөй-ле-дир! Оларның саны хүн келген тудум өзүп түрар.

Моңу экижидип алырда 9 харлыг чаштар, 90 харлыг кырганнар-даа, чазак-чагырганда бир демниг чаңгыс аай сагыш-сеткилдиг болбас болза, ажыл-херек түүлел чок хевээр артар.

Кижи өлүргеннер хостуг ойнап-хөглеп чоруур-дур. Өлүрткеннериниц чоок кижилериниц ажыг-шүжүү, човуланы кымны-даа дүвүретпес деп чүве канчар тааржыр чүвел? Чижен садыгылар чаш ажы-төл, улуг назылыг кырганнарны аштадып, 600-800-түн арагазын булун бүрүзүнге садары хостуг деп чүү ындыг хоойлу чүвел?

Чон шуптузу сөс-домак утказын хажыды билип турар дивейн тур мен. Чангыс Даржайдан өске чүрээ ыстап аарыг чоруурлар чок база диведим. Чоңумда кижи чоргаарланып болур эки кижилер хөй. Улус чон шажынчүдүлгези, сөөк-язызы ылгал чокка эки чүрттаазын дээш уйгу-дыш чок ажылдап чоруурлар хөй.

Бир дугаарында корумчурум камгалакчылары, шагдаа ажылдакчылары, радио, телевидениениц языбуру солуннарын, корреспондентилери, чон ортузунга кижизидилге ажылы чорудуп турар бүгү ажылдакчылар, чырыдышкын болган кадык камгалалының ажылдакчылары эвээш эвес күженишкинни кылып, чазактың идепкейлиг дузалакчылары болуп турарын чон билир.

Арагалаашкын-биле демисежип чоруурлар: шүлүкчүчогаалчылар А. А. Даржай, А. Х.-О. Ховалыг, юрист Н. А. Ондар, журналистер Калдар Монгуш, Светлана Данзын-оол, Артур Хертек, Седен Хертек, Светлана Козлова, артист Хертек Ширинин-оол. Назы четпестер-биле ажыл чорудар килдисте (ИХМ-ний) Байыр дээш, бо дамзыны оон-даа ынай уламчылап болур. Хертек Ширинн-оолдуң адынга онзалап чүве чугаалаксаар ийик мен. Ол Наадымга көргүскен концертке ие кижиниң хомудалын илереткен каргыш алгыжын дыка-ла эки чугаалаар чорду. Мээн карааңга сен кастыктарың көгере берген, алдарлыг артист эвес, бирги классчы бичин бопугур кара бодуң көстүп турдуң, оглум, Бирги класска бичин борбак, чаш чудуруунуң демиргүжүкту эптей тудуп чадап, ак саазын кырынга чылып бар чыдары безин ол хевээр чуруттүнүп турду...

...Сактыр-дыр сен бе? А. С. Пушкининиц сөстерин... «Хурен-кызыл чымчак хаяа хүнну мүрнай хереп келди. Ортулукта сууржугаштын отчугажы өөүп калды...» деп дыка аянныг чугаалап турганың чаш үүнү безин кулаамга чаңгыланып турду, оглум.

Бодум оглумнуң өзүп, улуг кижи болу бээрин көрбес бак салымыг болган-даа болзумза, сенээ чоргаарланып, иениц ынакшылы мээн чүрээмни бүргеп, өзүп ордум. Хөй чон мүрнунга турып-келгеш: «Бо мээн оглумдур» — деп, мактаныксаам келди. Бо дег арагага удур демиселчилер хөй.

Сүзүкей ОНДАР.

(Гонорарын «Шынга» арттырдым.).

Солунга үнген чүүлге хамаарыштыр

«ТӨӨГҮ — ШЫҢГЫЫ БАШКЫ»

СЭКП-ни, оон Төп Комитедин, Президиумун болгаш Политбюрозун элээн каш чылдарда удуртып, улуг чуртту баштап чораан Н. С. Хрущевтун болгаш Л. И. Брежневтиц дугайында хөй сактыышкыннар бижиттинген, парлаттынган. Ынчалзажок ол сактыышкыннарныц эвээш кезии төөгүнүн шынынга дүүшпейн, харын ону хажыдып турар.

Хрущевтун үезинде депшээн, Брежневтин үезинде безин бедик албан-дужаалдарны ээлеп, ССРЭ-нин Күрүнеиин айыыл чок чорук комитедин, ВЦСПС-ти даргалап, СЭКП ТК-ныц секретары болгаш Политбюро кежигүнү турган Александр Николаевич ШЕЛЕПИННИҢ сактыышкынарын моон адаанда допчулап парладывыс.

ХРУЩЕВТУ БИЛИП ЭГЕЛЭЭНИҢ

Хрущев бодунуң үезинде өткүт угаанныг, быжыг характерлиг болгаш чоннун амыдыралы-биле холбаалыг кижи болуп турган. Партиянын, чоннун хөрээнге ол кызыгаар чок бердинген, ынчангаш кажан оон дугайында чугаалаарда, Н. С. Хрущевтун чүгле частырыгларын айтыры шын эвес болдур ийин.

Кажан ону СЭКП ТК-ныц Бирги секретарынга сонгаан үеден бээр оон-биле кады ажылдап келген удуртукчуларының чугаазын ёзугаар алырга, ынчаарда ол демократтыг ёзу-биле ажылдап, эш-өөрүнүн санал-оналдарын барымдаалап, оларны хүндүлеп көөр турган. СЭКП ТК-ныц Президиум кежигүннери, секретарылары өг-бүлелериниц кежигүннери-биле кады дыштанып хүннерни Москва чоогунда Хрущевтун дачазынга (чайлаанга) барып эрттирери хөвар эвес турган. Партиянын болгаш чүрттүн удуртукчулары ынчаарда Н. С. Хрущев-биле кады дүүшпе үргүлүү Кремльге чемненир турган. Ынчаарда хүн бүрүнүн айтырыгларын, оон иштинде чугула айтырыгларны чугаалажып, сүмележип, шинтирлеп келгеннер.

Н. С. Хрущевтун кылган ажыл-херектериниц аразында көөрем чокка алдарлыг деп санап болур үүлдер ээвээш эвес. Ол дээрге күр черлерни шингээткени, чүрттелге бажыннарының түдүүн калбартканы, пенсия дугайында чаз хоойлужулуганы хүлээп алганы, «соок дайындан» тайбың кожа-хелбээ догунаашкынның политиказынче шилчиринин угланыышкыны дээш, оон-даа өске. Хрущевтун ажыл-чорудулгазында чугааладым. «Үүлдүг санаа ышкаш-тыр» деп, ол чөпшээрежип кагды. Ынчалзажок ук саналды чугаалажып көргеш, хүлээп албас дугайында шинтирлээнин дүнекиниц 12 шакта менээ телефон дамчыштыр дыңнаткан.

1958 чылдың апрельде ВЛКСМ-ниц XIII съездизи ажыттынган болгаш бодунун ажылын үргүлүлеп турган. Ынчаарда Н. С. Хрущев болунуц кабинединче мени келдирткеш, мында деп чугаалаан: «Силерни ВЛКСМ ТК-ныц бирги секретарынга база катап соңгуур кылдыр сүмелевес болгаш СЭКП ТК-ныц Партийжи органнар кылдизиниц эргелекчизинге бадылаар саналды партия Төп Комитединге дүгүрштувус». Мээн дугайымда айтырыг ынчаар тургустуна бээри дүжүмге безин кирбээн чүве. Ам канчаар боор, улуг идегел дээш өөрүп четтириишкинни илергейлээр ужурга таварыштым. Ынчалзажок СЭКП ТК-ныц ол кылдизинин эргелекчизинге ур ажылдаваан мен.

1958 чылдың төнчүзүнде, 1959 чылдың бүдүүзүнде элдептиг шинтирир дугайында Хрущев менээ дыңнаткан — мырынай кайгай берген мен. «Силерни КАК даргазынга томуйлаарын (ССРЭ-нин Күрүнеиин айыыл чок чорук комитединин даргазынга) ТК шинтирледи» деп. Хрущев дыңнатты. Чугаалаар чүве тыппайн, кезек када кайгап олурдум. Ол албан черинин болгаш оон ажыл-чорудулгазының дугайында мээн сагыжымга таарышпас хөй үүлдерни чугаалап эгеледи. Ынчаарга КАК-тың чаа сорулгаларының дугайында Хрущев тайылбырлап КАК-ка ажыл-чорудулга амгы үеде партийжи-политиктиг ажыл-биле дөмей болур деп чугаалады. Ук албан черинин талазындан соора ажыглаашкынларны болгаш хоойлу үреэшкиннери баш бурунгаар шуут болдурбас шинтирлиг чаа даргa амгы үеде КАК-ка негеттинин турар дээрзин Хрущев онзалап демделеди.

СЭКП ТК-ныц Президиумунуц хуралынга мени келдирткен болгаш КАК-тың даргазынга томуйлаар дугайында мээн-биле ийи удаа чугаалашканын, мээн ийи катап ойталаанымны Президиум кежигүннеринге Н. С. Хрущев дыңнатты. КАК даргазынга мени томуйлаар дугайында оон саналын Президиум кежигүннери деткээн болгаш чөпшээрежир ужурга таварышкан мен.

КАК-ка баргаш, ажылдың партийжи стилин болгаш методтарын катап тургузарын Хрущев чагаан. Адактын сөөлүнде баштактаны аарак мынча дээн: «Менде хууда чаңгыс дилег бар: ында кижилер мени кедей бээрин болдурбайн көрүнер». Ынчан пат-ла кайгаан мен: «СЭКП ТК-ныц Бирги секретарын кедеп, оон телефон-биле харылзааларын канчан бүдүү дыңнап турар чүве боор».

СЭКП ТК-ныц Президиум кежигүннериниц азы секретарларының кайы-бирээзи мени КАК-ка чедирип, оон коллегия кежигүннери-биле таныштырбааныц база кайгаан мен. Ынчаарда Хрущев менээ телефонаан болгаш мынча деп чугаалаан: «КАК-ка ам баргаш, оон ажыл-херээн Серовтан хүлээп алыр».

Уйгу-чыдын чокка ажылдап, ол албан черинин ажыл-чорудулгазының аяның, угшинн өөренир ужурга таварышкан мен. СЭКП ТК-ныц, эвилелдешкен республикаларының компартияларының ТК-ларының, партия обкомнарының, крайкомнарының дузазы-биле Күрүнеиин айыыл чок чорук комитединин төпте болгаш чер-черде аппараттарының кадрларын чаартыр, четчелээр талазы-биле элээн ажылдар кылдынган. КАК-ка 1961 чылдың октябрьга чедир ажылдаан мен. Политиктиг чылдактар-биле кем-бүвүү чок черге шинтирген кижилериниц херектерин катап сайгарын көөрүнче, оларны агартырынче ол эткен үениц дургузунда улуг кичээнгейни угландырган мен.

Сталинге чүдүүр турган кажы болгаш халаатыг чылдарда кем-бүвүү чок черге шинтиргген ак сеткилдиг хөй кижилерни агарткан. Ынчалзажок ол ажыл эчизинге чедир кылдынмайн турда, Н. С. Хрущев Англияга барып чораан үезинде бодамча чок мындыг медеглел кылган: «Политика талазы-биле хоргдаткан кижилер бисте, Совет Эвилелинде амгы үеде чок». Ынчаарга 1956-57 чылдарда безин ындыг кижилер биске бар турган. Ол чылдарның ырак мүрнунда хоргдаттырган болгаш шинтиргген студентилерниц херектерин ынчаарда сайгарын четтикпээн турган...

Күрүнеиин айыыл чок черикиц органнары Сталин үезинде болгаш оон сөөлүндеда чылдарда кижилерни чүгле тудуп хоргдаар, судче кирер албан черлери болуп турганы кымга-даа чаңыт эвес. Ынчаарга хоойлуга удур хөделиишкиннерни кылып, бодамча чок чүлчуруушкуннарны болдуруп, частырыгны кылып, азып чоруур кижилерни тудуп, хоргдаар эвес, а оларныц-биле суртаал ажылын чорудар арга-методтарны КАК-тың ажылынга моон соңгаар калбаа-биле ажыглаар дугайында саналды Хрущев бүрүн деткээн.

Оон-биле чергелештир Күрүнеиин айыыл чок чорук комитеди, оон разведчиктери чурттуц айыыл чок чоруун хандырарыныче угланган улуг ажылдарны кылганын кымдаа, кажан-даа базырын шыдавас. Чижээ, шпион америк самолетту чурттун төп девискээринин кырынга эндара атканы, оон шпион ужудукчуун диригге тутканы — чурттун чүгле айыыл чок чоруун эвес, харын делегейге аталдарын, төлептиг туружун камгалаарының херээ болганын онзалап демдеглээр бодаан мен. Чурттун, оон иштинде Россияның салым-чолунга кандыг-даа эргилдер, өскерилгелер турзажок, бо фактылар төөгүге кезээде артар, Ынчаарга төөгү — эне шынгыы башкы болгай. Даштыкы разведканың элээн каш агентилерин — шпионнарның КАК-тың ажылдакчылары илередип тутканы база төөгүге кезээде артар...

(Уланчылыг).

База катап ол-ла темага

БАЗЫНДЫРЫП ОРАР БИС БЕ?

Ушкарганнай аалыга чедирер дижир ийик бис бе, арагалаашкынга таарзыымайн, «Шынга» үүл бижээнимге база катап эргип келир ужурга таварыштым.

Ажык-чарлыг чорук, демократия, кижилернин эргешөлээзи деп алгаш, чамдык таварылгаларда мырынай дедир баар-дыр бис. Чижээ, арага-дарыга тывалар сундулап турып берди дээш мээн хөөнүмге чамдык кижилер удурланып, мээн аксы-мурнум дуй тудуп алырын кызыдып түрлар. База катап тываларны дора көрген деп шүүмчүлээр хөөнүү чамдык хоолургак кижилер парлалгага ат-сывын үндүрүп адырын бодап, чем эреп түрлар ышкаш.

Шүлүкчү Александр Даржай болгаш өске-даа кижилер парлалгага боттарының бодалдарын илередип, тыва нацияны тудуп чиир деп барган хоралыг чанчыл — арагалаашкындан канчап үштунуп алырының арга-хоргазын бодап, херек өйүп чоруур сагыжын илередип турарынга зажок өөрүп турар мен. Ук эштер парлалга дамчыштыр чиик ат-алдар чаалап алыр дивээн, хан-төрел чоңунун келир үезі дээш сагыжы аарып чоруурун кымдаа эскерип билир. Ынчангаш «Шынның» арнынга арагалаашкынга удур демисел улам чидиг чыыттынзын бо кончуг берге багай чанчылдан тыва чонну канчап адырын алырының бүгү аргаларын бодап көрзе эки.

Чоокта чаз ССРЭ үезинде үнүп турган бир сеткүүлдү номчуй бердим. Ында бир үүлдү номчуп, мусульман шажының кижилериниге арагалаашкынны чүге хоруп келгенинин төөгүзүн билип алдым. Ам биске херек чок, амыдыралга боттанмайн барган коммунистиг идеологияның пропагандизи парлалгада элеп төөмес эки үүлдер бары ол ышкажыл. Ук сеткүүлде үүлдү номчаш, Россияның соңгу чүктеринде болгаш Сибирьде «биче буурай» деп адаарывыс кижилерге араганың хоразы кайы хире улуу мында бижип турар чижектерге кедергей дөмей. Чижээ, Аравия чартык ортулуктуң төп районнарынга көшкүн амыдыралдыг арабтар арага-дарыга сунду чок чораанар. Олар колдуунда мал өстүрүп, одар-белчиир сүрер көшкүн амыдыралдыглар. Аравиянын чымчак бойдузу чүгле мал өстүрериниге таарымчалыг эвес, арага хайыдырар чимис база-ла өзүп турган. Ынчалза-даа маңаа арага бүдүрүлгезин калбартпаан. Чимис аймаан колдуунда аъш-чемге ажыглап келген. Көшкүн чоңга кадыг араганы кожазында Сириядан, Палестинадан, Ирактан өөртүп эгелээн. Ук черлерден келген арага садыгжылары мусульманнар эвес, христиан шажының талалакчылары турган. Көшкүн арабтар арагага өөренип, алкоголизмден аарыыры аарып, мал-маганың арага-дарыга орнап, дигин-биле ядаралга таварышканын бо үүлде тодаргай чижектер-биле көргүскен.

Ол-ла үүлде алкогольга организмнин таарышпалының талазы-биле кылган эртем шинчилелдери база кирген. Мал продуктулары-биле аъш-чем колдаткан кижилерге араганың организмге салдары кедергей багай. Ында дорту-биле мынчаар бижээн. Көшкүн арабтар кожазында күрүнелерден араганы баштай садып ижип өөренгеш, сөөлүнде боттары кылып эгелээннер. Көшкүн малчыннар генетика талазы-биле арагадан камгаланыр харыы чок болганындан, арагадан кырлып төөр дей берген. Арабтарның үре-садыны арыг үмес, чон арагадан ядаралга, кижизиг эвес чорукка алзын бар чыларын барымдаалааш, шариат кедергей күштүг хоойлу хүлээп алган. Араганы ижер, ону чон ортузунга садыглаар чорукту хораан, шариат хоойлузун үрээн кижилерни кадыг-дошкуну-биле торгап, кедерезе, амы-тыны-биле шаажылаарын-даа чедип алганнар.

ССРЭ-нин Соңгу чүгүнде, Төөн Сибирьде чон база көшкүн амыдыралдыг, Кадыг арага аймаа оларның организминге шуут таарышпас. Ук чоннарның арагага дүргеп алзыычал болурунун чылдагааны чогум-на ында деп, автор шала ойзу аврак чугаалаан чорду.

Эртем талазы-биле даан бодаашкын-даа эвес, төөгү шинчилелдериниден алгаш көөрге, арага-дарының төөгүзүнден билбес чораан кижилер хеп-хенертен анаа өөренип бергеш, адырылбайн баар деп, ук үүлде дорту-биле айтыкан. Араганың хоразынга бир дугаарында скифтер, Евразияның көшкүн амыдыралдыг кижилери таварышкан. Араганың хоразындан бүдүн-бүдүн аймак чон кырлып, хоозуралга таварышкан, үре-садызы дудуу кижилер болуп төрүттүнген дээнин номчааш, сөөгүм чеш-тинер-дир. Грециянын арага садыгжылары боттарының дошкун удурланыкчылары скифтерни чүгле ажык-көнчаа дээш эвес, харын-даа политиктиг сорулга-биле өөгүүр арагаладып турганнар. Ук араганы сөөлүнде европейжилер ажыглап, Африканың аймактарын дигин-биле арагалаткан. Соңгу Американың индейлерни үзүткан алырынга чүгле арага дузалаан. Кыдыкы Соңгу чүктүн болгаш Сибирьнин чоңу арага салыгжыларының экелгеи бараанындан дыка-ла когаравнар.

Бо-дур. Тоталитаризм үезинде коммунистиг парлалганың арыннарынга ак сеткилдиг кижилер шынны чугаалаарын база кызыдып турганнар. Сибирь чүрттүгларының аразында тывалар база кирер. Улуг орус чүртүнга каттышканывыс дораан, Тывага спиртти доскаар-досказарыбиле сөөртүп келгеннер. Ынчан-на улус оны ижип өөренип, хандыкшый берген, чоорту ушкан-турган тываларны вал бүрүзүнден көөр апарганын чон чугаалажыр.

Эрткен үе эрте-ле бээр ыйнаан. Ам бо хүнну көрээлиперем! Чеден чылдар ортан үезинде кызыын Тожуга сургакчылап чеде берген мен. Хамсырадан -самолетка олуруп турумда, аныяк орус оол сумка долдуур водкалар тудуп алгаш, бажыннар кезип маңаан чүве. Ийи-бир шилбиле ак холдуг, ак чүректиг, хан сактыг кара киш кежин орнай шаап алыр чораан. Тожулар тайгадан балыр келирге, ынаар арагалыг кижилер бөгүн безин барбышаан болдур эвеспе. Оон ынай Кызылдың кудумчу бүрүзүнде борбак садыларда дүн-хүн чок садып турар араганың кайыын келгенин эки өөзарын көрээлиннер.

Бир эвес бистер, тывалар, арага-дарыны шуут катташ, мал-маганывыс өстүрүп, хоорай, суурларывыска ажылагыйдан организастап, кемхерек үүлгедир чоруктарга удур демисежир болзувусса, кижилерге кыдыглатпас, бызындырбас бис. Ажыы-биле чугаалаарга, арагалаашкынга удур демиселди күштелдиреринга боттарывыс чедип алыылынар. Бистин парламентивистен дуза дилээн херээ чок, хоойлу сүрген чазактыгдыр бис. Шариат хоойлузу арагалаашкынга удур шынгыы демисел үндүрбээн болза, делегейде ат-сураглыг чон бөгүн та канчап барган түрар. Бистер, тывалар, алаөгбелерівістін арага ишпес чанчылын сагып өөренип ап көрээлиннер. Бижип кагбаан хоойлуну сагыыр ужурлуг бис. Чогум-на ынчан тыва ишшиянын арын-шырайы көстүп келир.

Эдуард ДОНГАК,
Чогаалчы.

АРАГАНЫҢ АЖЫГ ААГЫ

● Чечен чугаа ●

Өөрү-биле каш хондур арагалапканын Зина сактып чадап каан. Өөрлери база-ла оон боду ышкаш арагачылар. Кожалары ону шат билир. «Ажы-төлүң ам-даа чаш-тыр. Оларның хырнын-боскун бодазыңаа...» — деп сургап шаг болганнар.

Кызылдың Шанхай деп улустун шолалап адаар суу-ру автовокзал чоогунда турар. Анаа дүшкен чорумалдар ол кудумчулап эртер. Оларның чамдыктары таныштарының бажыннарынга дүн чарып алыр дээш чоруп ора, эрткен-дүшкен чиик машиналардан боттарының тускай аргазын көргүзүп турган, арагаларны саткылап алыр.

Бир хүн ол оруктап Зинаның таныыры чаңгыс чер-чуруттуу эртип чыткан. Ол херээженден Зина салдынмайн-на барган: «Бир шилден садып бер...» — дээш, ээрешкеш турупкан. «Бажы аараан-дыр аа, моон» кылдыр бодааш, бир талазында оон түвексингеш, Көвеймаа садып алгаш, бажыңынга чеде бээр бооп аазааш, ынай болган.

Зиналарның бажыңынга кирип кээрге, ол-бо орун кырында үш кадай үеланн, човуурлаан чылар болган.

— Чүү байырлап турдунар, төрүттүнген хүн болган бе?

— Чок, Ийи хүн бурунгаар башкы дунмамның байырлалын эрттиришкен улус бис. Ол хевээр турып чадап каанывыс бо. Уругларым та канчап барган, оттуп кээриске бажын ээн болду. Бо мээн эштерим-дир. Таныжып ал —деп, Зина өөрүп хөлчок болган.

— Ажылдавайн турар улус силер бе?

— Ажылдавас боор бе. Дарыймаа хлеб заводунда. Ынчангаш хлеб, булочка мүнзаваа улус бис. Өлчеймаа сүт заводунда. Сүт, творог, сметана үспес бис. Бо калай пиво заводунда эш-тир. Адын Дарыймаа дээр. Ол бүт кырынга шимчеп турган болза, мынаар «аарбас»-даа турган бис. Харын-даа сен таваржып келдин. Черле буянныг кижи боор. Хүн ийис. Кара аяк харыылыг...

Эжишкилер арагалааш, хүн батканын, даң атканын билбээннер. Оттуп кээрге, эрт комбинадының чанында бажында, Зинаның кады ажылдап турар эжинин өөнде чытканнар.

— Мында канчап чедип келдиивис? — деп, олар Чечекмаадан айтырыш-тырлар.

— Дүүн бодун кара-шокар хаван оглу чүүктеп алгаш, улуска спиртке орнап турар чордун чоп. Эзиринеринің дыңзыы-даа кончуг. Оонарны тетя Маша бир шил спиртке орнап аппарбадыве.

— Хаваным оолдарының эң шыыраан берипкеним олдур але. Ашаам билип каргза, мени шуут ат кылыр. Дүрген чоруур-дур —дээш, Зина даажы бергеи.

Хүннүң изин-даа хөлчок. Эзирни хевээр чыгыы беш кадай шуужуп алгаш кылаштаарга, эрткен-дүшкен улустун кэйгаары-даа хөлчок. Ийи үстүп алгаш, Ровенская кудумчузунун ийи талазы-биле дужаштыр базып-ла органнар. Дарыймаа пиво заводунун дужунга келгеш, тура дүшкен:

— Уруглар, мен ынаар киргеш келийн. Чүвени канчап билир. Бригадирге-ле таваржып болбас — дээш, маннапкан.

— Силер мананар. Одчалыг келзе, мээн бажыңымга чедип келир силер. Хаван оглунун дугайын оглум-биле дугуржуп алыйн, оон башка ашак согар—дээш, Зина кузакуза базынкан.

Бажыңынга кээрге, бичин оглу, уруу даштын маннажып турган. Удатпаанда улуг оглу хуунарда суг кедуруп алган бо кирип келген. Ижер-чиир аъш-чем бар ирги бе дээш соодукчуну ажыткан. Курут, Кызар эзт, Дайнам колбаса-даа чок. Стол кырында хлеб тогланчызы безин чок. Бичин болданган дег болганда, Зинаның аъны чымын дээн: «Бегун ажылдаар ченим улуу шалыр алыр. Чээп-ле алгай мен» деп бодун бүзүреткен.

— Хаванларын чемгердің бе, Аяс?

— Чүү-хөө чүве-биле чемгердим-не...

— Ачан каш шакта чоруй барды?

— Беш шакта автобус келгеш, алгаш барды. «Алды шактан рейс үнгеш, дүүш сөөлүнде чедип кээр мен» — дидн.

— Хаван оглунун дугайын билчик ирги бе?...

— Та, Эскербээн ышкаш болду.

— Чемгерер дээш ажыдыптарымга херим ойбаандан үне халыыр орта, кожаларывыс ыды тудуп каапты —деп, айтыраа ынча де. Мен база ынча дигей мен аан.

Ажылындан орайтады келгеш, бар-чок чем чип алгаш, шагыраан кижи удун калган. Ам база кадайы-биле орта чугаалажыр чай албаан.

Май-оолдуң дыштанып хүнү.Зина аъш-чем кылган, хаван чемгерген, Май-оол ынчан хаван оглунун бирээзин чоктап каан. Иешкилер дугурушканы ёзугаар тайылбырлаанар.

— Херим бешин септеп чалап каанын ол-дур. Чайны еттүр автобус септеп, халас халдын келдин. Бодун багын менче чүүй кагба. Амыр-дыр сен — дигилеп. Зина ашаанче удур халдаан.

— Неделя ажыр өглер кезин ижип келдин. Хаваннар хамаанчок, уругларын безин чемгере албастаанын ол-дур. Сээн ол арагачы эштериниц шуптузун сээн-биле кады кожуп алгаш, ашактарлыг херээженнер болза, бис, эрлер сывыра шаап турзувусса де. Дуу уруунга горшоктан салып бер. Пакалаар деп тур ышкаш. Иштиг горшоктан бажынга кедирилтер эвейикпе моон —деп. Май-оол шынны сеткилиг-биле айкынган.

Саяныгы албаннан доозуптарга: «Мени ынча дижих сен без дээн соонда. Зина горшокту алкаш, уруг пацаалы-биле кітай хаара ашаанын бажынга кедирилгеш, үне хөлзаан.

Монгуш ОЛЗЕЙ-ООЛ.

ЭР КАРА ЭЗИРЛЕР

•Тоожу•

(Уланчызы. Эгези № № 207, 212 «Шында»)

Эртенинде чангының эмчигир кара кадайы ашаанын сус чок, бажының халаа бергенин эскерип каапкаш, ооун кээргээн-даа хевирлиг мынча дээн:

— Ча-чаа! Эрин-шаагайдаа онаап болур эрге-дужаалдыг кижи чүге-ле бук-баш кылдыр мунгаран олурар чүвел! Ол Эр-Хаайны чүү-даа дээрге, ыт чок сыннып орар — оон чоп кончуг корган кижи сен! Сени хаптарсоптар харыы бар эвес оон, суда чаңнап орбас чүве бе! Эр-Хаай ам кежээлей берзе, орталаа, онуп оскунма, ынчан тургаш, калбак дашка таа бердин, кадыг эткe хара бердин, Эр-Хаай де. Шынаа-даа болза, бодун оорланып шаан турган эвес сен, ол-ла бүгү херектерни туразында Эр-Хаайның кырынче чүүй каавыт! Сегеренип, боданыр көр мон! Чаржынчыг апарба!

Кадайының кажар сүмезин дыннааш, чангы, шынап-ла, сегерел келген. Ол угаанын бичин орталандырып, чүрээн чүтээр оожуктуруп алган. Оон кырынга кыдат кара арага ижип, шору дидимненип келген чангының аксы-сөзү ойла-кайда болуп, Самбаны буу-хаа келдирткеш, ооң кырында-ла барган:

— Алтай чүртүнда одарлап чоруур дора аскыр өөр чылгымны тып эккеп бер дээримге, сен бодун кара туран-биле оор чылгы сүрүп эккелген сен! Энир чылын мээн ылык бора аңдымны оорлап мунуп алгаш, дөбет чүртүнүн он чеди аът база оорлап эккелген сен! Ол хереэн база бар эвесте! Сээн бажыны мынчаар эттендирип турар кижи Сенгин чангы мен эвес боор мен он Эр-Хаай! Мээң-биле мынчаар месилдежип турган, калбак дашка таа бердин, кадыг эткe хара бердин, халак! Бетиндээнин адаа аар аксы айыылдыг болдур ийин, ону бота! Мээн-биле адаанажып быраңнас сен, Эр-Хаай!

Көк-Самбажыктың кадыр хаваанын кылын кежи бедик думчуунун дөзүнде бөлдүнчүп, аяк дег көк караа хаан-кучукталдыр кыптыгып келген. Ол бодунун өжөннинг дайзыны-биле өлүмнүг месилдежиншкинче кирип, чула тутчуруп шинтпирлей берген:

— Ыдык бора аңдыңны мундургаш, дөрбет чүртүнче мени бодун оорладып киирбедиң бе?! Багай келзинзе, балдырың эңдин кичээн, чок келзинзе, чодан эңдин кичээн деп кыжанган ийик силер чоп! Ол аттарны бодун сыырган сен! Алыр-чиирде амырга-моос дег ажырымчыт сен! Ханга өскпес калчаа көк бөрү сен! Киргин үезинде аскыр ыт дег бужар сойлук сен! Дүүн мээн сүрүп эккелген малларымны база бодун чылгычыларын аппардылар чоп! Моон сонгаар мээн биле сээн аравыска эзт биле чаг эвес, а ок биле бижек турар эвеспе! — деп, чангыны дөжээнин бажынче сындыр кончааш, күжүр Самба ол-ла дүне Чадаанада мунчуран аарып чыдар багай иезин ап алгаш, Хемчикти өрү көжүп өскей берген.

Кайгал Самбаның дүржок Сенгин чангы-биле кырышканындан ангыда оон кол буруудаттырып турар хереэ база турган. Хемчиктин ноян-дүжүметтери Көк-Самбажыкты башталдыр элээн хөй кайгалдарны «Дөрбеттен чүс чылгы оорлаан» кылдыр буруудаткаш, оларның хереэн эн шынгыызы-биле шүүп көөр болгаш буруулугларны «кандыг-даа өршээл-келдерел чокка» шиидери-биле улуг чыыш белеткей бергеннер. Чүс чылгыны кайгалдарның сүрүп эккелгени шын-даа болза, оларны ноян-дүжүметтер боттары үлежип алган чүве-дир. Ол аразында «тос эрин-биле шаажылаар» база «адар-боолаар дээн» деп дамчыыр чугаалар Хемчикке база дыргын тарай хона бергилээн. Ол чугааларны улам балыткап, кайгалдарны кыйгыртканы элчилер боолар чүк-тегилеп алгылаан, «Бир эвес ынаавастар болза, аткылап кааптар силер дээн чүве» дижип, шапкылажып турганнар. Оон дайлымы-биле демисел-даа улам-на чидиглеп, хөрлээлеп-ле эгелээн. Чеже-даа кортпактаарга, чеже-даа сүрерге, чыышче базар чаңгыс-даа кижи тывылбаан.

Ол чайын Самбажык оюн чүртүнда Чолдак-Мөге катын, Салчактарның Сарыг-Хаа мөгени болгаш Тываның өске-даа эрес-дилим ооларын бодун долгандыр чыый берген-даа чүвези ирги. Чүге дээрге херектин бажының улам-на кадырап, улам-на келдейип-ле орарын ол кончуг эки билип турган. Чарын эңдин ыт биле бөрү эвес, а кижилер үлежип чиир болгай. Оон ужуруудан Самбажык биле Сенгиничик чангыс аалга кады чүртүп-даа хоржок, чангыс паштан кады чемненип-даа шыдаваастар болбайын канчаар. Кижилер арызының мындыг хамаарылгазын ыт биле бөрүнүү ышкаш дижир. Кончуг эрлер Хемчик унунга кожа-кожа кылдыр турумчуп тургулап алгаш, бай дүжүметтериң мал-маганын үзе ойлаткаш, боттарыдаа соп чип, ядыы-самдар араттарга-даа үлеп-хуваап турганнар дээр чүве. Ноян-дүжүметтер кайгал эрлернин алдырбайын бараныңдан өлгүже коргуп, кажар арга хереглеп, эрбеннежип-месилдешпейн, эштежип-чоокшулажып алыылынар дээш, улуг көгээржик арагалыг, ирт ужазы эттиг, улуг калбак быштактыг бир күүндү дужаалдыг дүжүмет чорудуптарга, Самбажык ону мынчаар уткаан дээр чүве:

— Көгээржиин аксында баглаан ак пес эжиин-ле күзеп турар ышкаш, дашты-биле улус мегелеп аан, а иштинде куткан чеми чүүү оштап турар чүвел мон? Кандыг кончуг кара чүвел?! Бола бок-сагыны, ыт ишпес кара суунну ноянының бодунга дедир аппарып бео, хүндү! Бичин ноюрзап-найырзап ал де! Бис ийиниң аалдажыр сөңүвүс — ажыг кара арага эвес, а алды араалыг аазхуртун боолар, кан-болат хылыш бижектер болуп турары сеңээ-даа, меңээ-даа кедергей билдингир турда-ла, сээн бо өөдежок кажар арган чүге чедер боор, дидир деп, дээрги ноянынга чугаалап чет! — дээн.

Чоннуң күүчүлүг килеңнин коргунчуг аспаанда кирип келген, амы-тыны чидиг бижектин бизинде өйдүүп, чиге багның үжүнда доңнажы берген, канчаар-даа ажок коргуп-сүртээн ноян-дүжүметтер амбын ноян дамчыштыр улуг Кылат күрүнеден бүдүү шериг күжү чалаан чүве-дир.

Аная-ла оожум чаагай турган Чадаана хенертен-не дүймеп-дойлу хона берген: үзүн сарыг-сарыг тоннарлыг хөй-ле ламалар ишкээртен төнчү чокка сөктүп кээп-ле, кээп-ле турганнар. Эр-Хаай бүрүнгү чылын Салчак сынынче диниеп бар чораш, Элегес хемге бир моол эр-биле ужуражып, танышкан. Казыргы дээр, кедергей-даа эрес-экер эр болган. Черле ыдыг: эрес-экерге эрес-экер ынак. Ийи кайгал эрлер чүү боор, байларның мадын бот-боттарынче өттүржүп, бүгү назыда ен-талаа болуп чүүттаар кылдыр чыгаанга кирип, бады-даңгыраан алышкан. Оон Самба бодунун өөрүн мен катым сугга кыан хонгаш, соонардан чеде бөөр мен деп чорудупкаш, боду эжиинге беш-алды хонук хире дузалашкан. Моол эр-даа олча-омактыг чанган. А энир чылын Эр-Хаай боду ол моол эжиинге чедип чораан. Эжи аная он чеди аът турган, а үжү чаза база берген) үзе сүрүп берген. Сенгиничиктин он чеди аът база оорлаан сен деп, азыы надалып олурар чүвези ол.

Чүвенин аяны черле сезинчиг, чиктин сүргей боорга, Көк-Самбанын сагыжынга Казыргы эжи-ле кирер болган. Ол Аян-Кулазын мунупкаш, алышкылар дег аразындан сүг акпас апарган эргим моол өңнүү Казыргыже түтсүп ажыг каан. Эр-Хаай Хөден-Ховузун кежип бар чорда, олче уткуй үш аттыг кижилер хөме кушталдырып-ла органнар. Күжүр Самба сести хона берзе-даа, дүвүрээн бот, дүктейген баш дээш, база-ла ойкый-даа чок, оларже уткуштур чара чөлдирип-ле орган. Келзе-ле, Казыргының шапкынчылары болуп-тур. Базала амыр эвес, аас-сөстүг, арга-сүмелиг кончуг эрлер болган.

Казыргы ынай аараан болгаш боду чоруп шыдавас болганындан Самбажыкка медээ сөс чедирери-биле бо үш дуңмаларын буу-хаа кагыскан болган. Узун сарыг тоннарлыг ламалар дээрге — хой кежи андара кеткен шөө бөрүлер, алдан дургуннарны хураап базар дээн аг-шериглер-дир дээрзин Самбажык дыннап алган. Бергеде онаажып турар ынак эжинге Казыргы чеден октуг бырдаан боо, үш диптиг аңдара тыртар үш кырлыг, чангыс карактыг узун дуран чорудупкан болган. Казыргының чагы: «Эр кижи салган сорулгазын чедип албаска, сонгу назыда дөңгелчик үзер дөңгүр көк буга болуп төрүттүнер чүве дээн — дүржоктардан өжээн негээр дээн күзелиин ыяап-ла чедип ал, эжим! Изиг чепсектиг шоглаан дайзын изиг чепсектен, а соок чепсек кедүрген араатан соок чепсектен бүрлуп-тайлыр ужурлуг! Тыва ооларның өжээтеннерге өршээл чогун, ераатаннарга аштырбазын чырык өртемчейге бүзүредип көргүс, Самба! Күзелиңни чедип алгаш, мээн аал-чүртүмну эргип көөр сен! Кадайымны, оглумну база чассыг кызымны дайзын буктар бастып дорамчылай бербезиннер! Мээн бо багай кижилеримни хайгааараарын утпас сен, эжим!» — диткен болган.

Самбажык эжинге мындыг харыы сөглеткен:

— Сен аарыг-ла кижи мен дээш дыка салдына бербейн, а сегирин-не болаш көр, күжүр эжим! «Саңктан аарыыр, сагыштар сегирир» дижир ышкажыгай. Сээн аараныцны моон мурнунда-ла дыңнаан мен, эжим. Бо-ла дуржок идегеттер-биле месилдежир дээш, чедип шыдаваным бодур. Ам бо удаада база хоржогум бо ышкажыл, кончуг ядараан! Бо дээш мени өршээл көр, күжүр эжим! Эжинин мээн бажым сериин орар чүве болза, сээн чагыларын ынаавыла албан күүсеттинер — борта шуут бүзүреп көр, эр кара эзир!

Шапкынчыларның-даа саналы ындыг болган — чүвенин байдалы тон бергелеп келгени-биле Көк-Самба аарыг эжинге-даа чедип шыдаваан, дедир-ле Хемчикче буу-хаа ажыл каан. Эр Самбажык Борз-Шайның арт кырының хүн бадар талазында килчен баштыг бедик тайга кырынче Аян-Кулазы-биле кизредип үне бергеш, үш диптиг андара көөр үш кырлыг, чангыс карактыг калчаа кара дуранын аяк дег ала караанга үстүргеш, Хемчик унун эргий-кезий дуранная туруптур эвеспе. Ламалар боон чажыртынган аг-шериглин мунуп келген хөй төвелери Шеми, Хөндергей шаттарында хоорсарыг апарган одарлап чоруурундан өске, каракка илдигер хире онза дувурээзиниг чүве-даа көзүлбээн. Аяс дээр өңнүг көк чымы тоиун күчүтен эгин кырында бөөлдес салыпкан. Аян-Кулазының ангайган-кенгейген бедик кызыл эзеринде, чалым хая кырында хараныр орар эр кара эзир дег, Улуг чаагайы кедергей апарган дуранная олурар Самбаны хажыызындан көрген болза, кадыр хавактыг, дүндүгүр хүрен шырайлыг, дазылдар дег мөчек-мөчек шыганнарлыг, даг-тайга ышкаш түрлүг маадыр кылдыр көзүлген боор.

Монгуш ЭРГЕП.

(Уланчылыг).

АЛДЫН ТОМ

Алдар-сураглыг «Уйгу чок Улуг-Хем» доозулган, чогаалчының хөй чылдар иштинде күзели боттанган, алдын том ам холувуста.

Тываның улустуң чогаалчызы К.-Э. К. Кудажының код чедишкини чүдел? Ындыг айтырыгны номчукчу хуумда бодумга салдым. Чогаалдың кол-ла идеязы —келир салгалга төлептиг белек кылдыр куштур, келир үеге бүзүреллиг овур-хевирлерни тургустуңганында. Үлегерлиг маадырлар: Буян, Анай-Кара, Соскар болгаш оон-даа өскелер амыдыралынга доора чүдүк болуп таварышкан бергелерге торулбаанар, ундаравааннар, олар кажан-бир амыдыралдың ак булуду сеткилин өөртүптерни күзээн ышкаш холдарын тут-тунчупкаш, ырма сынчыг «ажыг чыларны», өжээтилерни өштүг кызыышкынын ажып эртерлер. Кадыг-лошкун репрессия-даа, ханныг даймнын үржүү-даа оларны амыдыралга ынакшылын, аная ылап бердингени сыбазып шыдаваан.

— Өлүр-даа болза, Буян-биле кады өлүр мен — дээш, тыва «декабрист» Анай-Кара ынак ашаандан чарылбаан, мыя бо одуругларда безин ханы утка сиген, чүге дээрге хаан чазаанга, оон өзу-чуруумунга удурланган орус декабристерниң хөөкүй калайлары ырак Сибирьже ашактарының каргыштыг салымхуузун үлежир дээш чорупканнар болгай.

Бо өлүм чок чогаалдың авторунун демир-үжүүнүн будуу ам-даа кеппээн, сураглыг чогаалчы-биле келир үедеги оон кандыг-кандыг планнардыг олурарын сонуургадым, оон мөнээ харылааны бо:

— Бодалдар ам-даа бар харын, ам дээрезинде чүү дээр боор ону, моон сонгаар амыдырал көргүзе бээр боор дээрден өске. Бир бодалым: амгы аныяк-өскеннин амыдырал-чуртталгазының дугайында тоожу бижипри, ийде, база-ла амгы үеге чүүлдеш уткалыг шин бижиприн болап турар мен.

Ынчангаш улуг чогаалчыныста ам-даа «хөренги» бардыр дээрзинге бүзүредим.

Сандю САНДАН.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Араттарга, фермерлерге

САДЫП АЛЫР СИЛЕР БЕ?

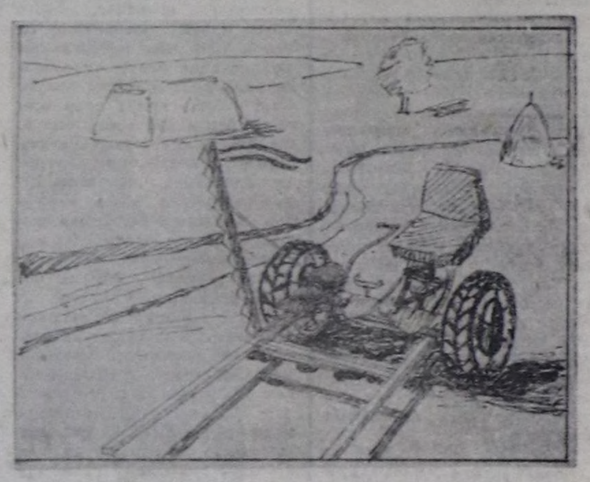

«Саайлы» деп хууда бүдүрүлге фермер (арат) ажыл-агыйларга, совхозтарга, хууда кижилерге аътка кожар, чаартып кылган сиген кезер машиналарны садып турар. Үрдүрер резина дугуйларлыг, сандайы чымчак, амортизациялыг, кол-ла чүве —редукторун чаарткан. Өртээн туда-даа, шилчидилге-биле-даа төлеп болур. Харылзажыр телефону 3-55-07.

Аътка кожар сиген кезер машинанын садып алырынче, ам дээрезинде өртээ эвээш турда, далажынар!

«Шын» солунчун редакциязы 1984 чылда үндүрген УАЗ-469 автомашинаны бүдүрүлге албан черлериниң азы хүү кижилерге-даа 1991-1992 чылдарда үндүрген «Жигули» азы «Москвич-412» автомобильге ориаарын чарлап тур.

Редакцияның адрези — Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчуу, 100 дугаар бажыңның ийнги каъды. Телефону 3-43-34.

Кызыл хоорайның культура киддизи найысылалга тыва аас чогаалының болүүн тургузарын чарлап тур. Анаа сыгыт-хөөмей, дүрген чугаа, тывызыктар, үлегер чугаалар күүседир база тыва хөгжүм хереклелинге: хомус, игил, бызаанчы, дошпулуур болгаш өске-даа хөгжүм хереклелинге ойнаар кижилерни хар-назыны ылгал чокка хүлээп алыр.

Киживлдээр хүну: четверг, пятницада 17 шакта.

Бистин адрезивис: Кызыл хоорай, Кочетов кудумчуу 99-101. Кызыл хооркүүскомунун культура киддизи, тел. 3-47-46.

Кижи болгаш хоойлу

ХАЙЫРАЛЫГ УГБАВЫСТЫ...

Иеден төрээн тос алышкы, угбашкылар чораан бис. Эң улуг угбавысты Сайын Хирбаевна Хомушку дээр түрган. Ийе, дээр турган...

Адавыс орнунга ада болуп, невис орнунга ие болуп чораан хайыралыг угбавыс ам бо өртемчейде чок. Кара сагыштыг, ханныг холдуг өлүрүкчүнүн холундан өске черге хилинчектенип өлген. Угбавыстын өлүрткен хүнүнден бээр ам 1 чыл 2 ай ажыып турар.

Өлүрүкчүнү шиидер хамаанчок, хостуг салыпкан. Хайыралыг угбавыстың ханчинин тө шаап турганы буян чок каргыштыг бажыңында кара кускун ышкаш согая берген хостуг олурар. Чүге дээрге оон кыс уруглары «ачавыс албыстан чоразы» деп өзээннер. Оон сээден, сээден эвезин хынап, экспертиза эрттирер ужурлуг. Оон ужуру та кажан билдинер чүве. Сээден деп шыызылга адыр болаа, өлүрүкчүнү шиитпейн барып болур.

Караавыс чажын төп, кара баарывыс ажып чыдып калган сес өскүс дуңмалары бис дириг хилинчек эдилеп чыдыр калган бис.

Угбавыс Сүт-Хөл районнуң Суг-Аксы суурунга өлүрткен. Чер аразы ырак болгай. Угбавыс хереэ дээш, та чеже катап ол районче шүүдеп чораан улус бис, ам шуут чөгелиивис төнген. Кара-гыштыг кара холдуг өлүрүкчү амы-тынының дириг артарынга будуу амырап олурар боор. Болап кээрге, ческинчиг-дир!

Хайыралыг угбавыс ачыбуйнуг, аддар-аттыг, сүт дег ак сагыштыг кижи чүве. Шүлүктээр, ырлаар, омак-хөглүг. Сүт-Хөл районнуң эмнелге черинге поварлап ажылдап түрган. Угбавыстың чеканг холу-биле кылып ыаан чемин чип, омак-хөглүг ырызын дыннап, хоюг чораш уну-биле номчуп чораан дыннаксанчыг шүлүктерин эдержип чораан эшеөрү, чону утпаан боор. Чон эки кижилерни утпас.

«Чону чоогган, хөйу хөйлеп» боор. Чонунар сеткилин хомуратпайн чорунар» —деп, чагыг чораан, хайыралыг угбавыстың сестерин утпас бис. Аарып-аржып, аксы-сөзүн сөглеп чыткаш, дуңмалары бистин чаныыска өлгей болаа, угбавыстың ажыыр ажыыры биске чиик болур ийик.

Бо килеңниг сеткил-сагыштың сөстерин бижип ора безин караам чажын түдүп чадаштым. Ак саазынче дамдыыаан караам чаштары өлүрүкчүге кара моңнар-биле дөмей согуг болзун! Амылыг кижинин чүс сөөктүг кара бажын чипкеш, албыстыг кижи бооп мегелеттинип олурары чөптүг эвес-тир. Шын демей-ле тиилээр.

Эрге-хоойлу органнары чүве шөөр хоочураан аарыындан кажан черле үштүнар ирги? Оода-ла өлүрүкчүлерниң хереэнге хамаарыштыр. Адып-боолаар быжыг дүрүм үндүрүп шыдаваан болганда, оода-ла ол 8-10 чыл онаар өөдежок шиитклин безин чогуур ей-шаанда кылып шыдавас боорга, хомуданчыын чүге леннээр.

Ие кижинин хилинчектенип чыткаш төрүп каан кызының изиг ханын төккеш, дириг кижини өлүрүп каан ол өлүрүкчү чүгле 3 ай кара-бажынга олурган, ам өөнде хостуг олурар. Чүге ол экспертиза түннели болгужеге кара-бажынга чытпас чүвел?

Сүт-Хөл районнуң эргехоойлу ажыллакчылары мээн бо айтырыымга харыылап берзин. Чаш уругларым «кырган-аваавыс кажан келирил?» деп айтыра бээрге, күйга-бажым чымыт кынып, өске өрээлге баргаш, ыглай бээр кижи-дир мен.

Ажыг-шүжүглүг кижи Сүт-Хөл чедер харыым-даа, чайым-даа чок. Ха-лунма чонуувус дуңмалары бистерни, угбазының хереэн сүржүп чалашкан — деп чемелеп-даа түрар чалавас. Хайыралыг угбавысты өлүрген өлүрүкчүнүн адын Экер-оол Сегбеевич Ооржак дээр. Ону Сүт-Хөлдүн эргехоойлу ажыллакчылары утпаан боор.

Марина МОНГУШ.

Чымыл-Мажалык суур.

ОВААРЫП ЧОРЗА ЭКИ

Он ийи харлыг кижи ол үеде кандыг-даа ажылдан чыда калбас түрган. Бодап көөрге, ам бистин чаа-ла тургустунуп турар арат ажыл-агыйы-дыр ийин. Хуу ажыл-агыйлыг араттар дижир. Кижи бүрүзү хире-шаа-биле тарааны тарып алыр, сигенни кезип, кышкы үеде одаар от-көзүн белеткээр, кажаа-хораазын септээр, идик-хөп даараар алгы-кежин эттээн турар. Чылдың дөрт эргилдезин мал-маганын семиртири-биле чазаглаан, чайлаглаан, күзеглээн, эн сөөлүнде кыштаанга кээп олуруптар. Чай-кызыг чок ажыл. Ол дайын соонда колхозтажыр чылыыс мурнуу чарыы. Дөртен алды, чеди чылдар үеэи. Тараа кезер кидин түлүк үе.

Аалдарывыс ынчан Хөл-Бажы олаа ынчаар чайлаан. Эртен имир-амыр турда аалывыс чылгызынче хаптым. Тергиин-даа чөлер, маннаар ийн аът-биле Баян акымдан дөөнейлиг шилги аът орнап алган бис. Челзиптеримге эзер коңгазы хоолаар, ножавыс аалды эткеш, кудургай куду караш-ла дидим. Хайлыг, чинге орукка чүге-ле үнгүр каза берген өрегдер ийик, аңдым-даа ушту. Чык-кызаш-ла дээн. Миниин келгеш көөрүмге, караам үүнда аваамның эжин каан чеп аргамчызы чыдыр. Тудуп алгаш турар дээн холдун бирээзи шавышкак, бир будум шуут эзлбес. Дискек караа, маңык кара-көк, он холумнун кыры биле ежүн сөөгүнүн тудушканы үлүг чүс шуут хан-кучук. Үё-човуурумну чүү дээр. Хөөкүй аңдымнын ак дөөнейи шуут көзүлбес, кара довурак. Кээргенчин кончуг тур. Хүн аргажок өрүлеп келген. Оозун бодаарга, шак ажыг үе эткен хире. Арай деп тендинейлиг шилги аът орнап алган бис. Челзиптеримге эзер коңгазы хоолаар, ножавыс аалды эткеш, кудургай куду караш-ла дидим. Хайлыг, чинге орукка чүге-ле үнгүр каза берген өрегдер ийик, аңдым-даа ушту. Чык-кызаш-ла дээн. Миниин келгеш көөрүмге, караам үүнда аваамның эжин каан чеп аргамчызы чыдыр. Тудуп алгаш турар дээн холдун бирээзи шавышкак, бир будум шуут эзлбес. Дискек караа, маңык кара-көк, он холумнун кыры биле ежүн сөөгүнүн тудушканы үлүг чүс шуут хан-кучук. Үё-човуурумну чүү дээр. Хөөкүй аңдымнын кара довурак. Кээргенчин кончуг тур. Хүн аргажок өрүлеп келген. Оозун бодаарга, шак ажыг үе эткен хире. Арай деп тендинейлиг шилги аът орнап алган бис. Челзиптеримге эзер коңгазы хоолаар, ножавыс аалды эткеш, кудургай куду караш-ла дидим. Хайлыг, чинге орукка чүге-ле үнгүр каза берген өрегдер ийик, аңдым-даа ушту. Чык-кызаш-ла дээн. Миниин келгеш көөрүмге, караам үүнда аваамның эжин каан чеп аргамчызы чыдыр. Тудуп алгаш турар дээн холдун бирээзи шавышкак, бир будум шуут эзлбес. Дискек караа, маңык кара-көк, он холумнун кыры биле ежүн сөөгүнүн тудушканы үлүг чүс шуут хан-кучук. Хөөкүй аңдымнын

Аът кырынга хоютку дег чүве чеде бердим. Чылгыныдаа кирип келген. Ийи-үш хондур чыдып келгеш, улузум эдерип чорупторум. Аът машиназа-биле тарааны тавычалап кезип турган. Кижи бүрүзү тавыча чайладыр черлиг боор чүве. Арай деп тавычаны куспактааш, бөле каар черимге шуут-ла кээп дүжер турдум. Ол-даа болза шаамбиле ажылга үлүүм кирип турарым ол-дур. Бир хүн тавыча кагар (дырбаштаар) акым орнунга мени олурупкан. Тавычаны кагар-ла кижи кагар, хевирин бодаарга нарын ажыл. Солуну-даа ажок. Ийи, үш дескинип чораш, дырбаажым кезер бис аксынче супкан мен, Мен-даа бис мурнунче аңдарлып баттым. Чаныма аттар башкарып чораан честем черле азаангыр кижи болгаш дүрген доктаадым четтигипкен. Озалдаан болза ол өдүрек хаайларның та чежезн кадалыр. Хол-бут машина бизинге таварышкан болза чүү болбас деп. Аас-кежик болган чүве-дир ийин. Ол дээш ачам, кырган-ачам, даайларымның аактыг аксы акымга-даа, мээ-даа шыырак-ла болду. Харын-даа эттеевээн. Сөөлүнде эр апарганымда ону бо-ла сактып, чугаалажыр турдулар.

— Сен аарыг-ла кижи мен дээш дыка салдына бербейн, а сегирин-не болаш көр, күжүр эжим! «Саңктан аарыыр, сагыштар сегирир» дижир ышкажыгай. Сээн аараныцны моон мурнунда-ла дыңнаан мен, эжим. Бо-ла дуржок идегеттер-биле месилдежир дээш, чедип шыдаваным бодур. Ам бо удаада база хоржогум бо ышкажыл, кончуг ядараан! Бо дээш мени өршээл көр, күжүр эжим! Эжинин мээн бажым сериин орар чүве болза, сээн чагыларын ынаавыла албан күүсеттинер — борта шуут бүзүреп көр, эр кара эзир!

Шапкынчыларның-даа саналы ындыг болган — чүвенин байдалы тон бергелеп келгени-биле Көк-Самба аарыг эжинге-даа чедип шыдаваан, дедир-ле Хемчикче буу-хаа ажып каан. Эр Самбажык Борз-Шайның арт кырының хүн бадар талазында килчен баштыг бедик тайга кырынче Аян-Кулазы-биле кизредип үне бергеш, үш диптиг андара көөр үш кырлыг, чангыс карактыг калчаа кара дуранын аяк дег ала караанга үстүргеш, Хемчик унун эргий-кезий дуранная туруптур эвеспе. Ламалар боон чажыртынган аг-шериглин мунуп келген хөй төвелери Шеми, Хөндергей шаттарында хоорсарыг апарган одарлап чоруурундан өске, каракка илдигер хире онза дувурээзиниг чүве-даа көзүлбээн. Аяс дээр өңнүг көк чымы тоиун күчүтен эгин кырында бөөлдес салыпкан. Аян-Кулазының ангайган-кенгейген бедик кызыл эзеринде, чалым хая кырында хараныр орар эр кара эзир дег, Улуг чаагайы кедергей апарган дуранная олурар Самбаны хажыызындан көрген болза, кадыр хавактыг, дүндүгүр хүрен шырайлыг, дазылдар дег мөчек-мөчек шыганнарлыг, даг-тайга ышкаш түрлүг маадыр кылдыр көзүлген боор.

Монгуш ЭРГЕП.

(Уланчылыг).

— Кужур оглумну! Харын-даа бачытка таварышпаан. Чылы кирип, өн ийилеп турган чүвезин-даа билбес, оодала бо ашак кижинин утааны кай? — деп, кырган-ачамны кырган-авам бо-ла чемелээр.

— Ажыл-агый дээш, ону кым-на сактып чоруур. Бо ооларын, ажы-төлүн сургап көр, аваазы —дээш, күдээлериче, ооларга, уруглары-че: — Ол-дур! Хамык чүк менде дүшкен! Дыннадынар ыйнаан? Ону силер аныяк улус бодап чорза артык эвес. Ажы-төлүңер-даа, улуг боттарыңар-даа. Чылы кирген кижилер оваарымчалыг, кичээнин чоруур — деп, кырган-ачам сургаалын улапты.

Бо назын иштинде хөйү-ле көрүп келдим. Чылы кирген кижилерге хай-бачыт деп чүве турар. Аргалыг болза, чүдүлгени утпаза эки. Бистин ачавыс, кандыг-даа эмдик аътка октатпас кижи, 49 харлаар турган, ак черге аътка октадыпкаш, чок болган. Оон өске ийи-үш-даа дуңмаларым хенертен-не «кызыл-дустай» бергенин сакты-дыр мен. Ол шагда, он ийилээш ийи хайга таварышкан мен. Хүрээге ном-судур аштырып, йөрээл номчудары артык эвес.

Эрензен ТЕЖИТ.

ХООЧУННАРЫВЫСКА

Бистин кырганнарывыска ол хүн өөрүшкүлүг болган. Октябрь бирии кырып назылаан дөгүй бергеннер хүну кылдыр чарлап каан сөөлүнде ужуражылга бистин Чаа-Суур кедээ Советинин организастаацыбиле айның эгезинде Культура бажынынга болган.

Ол хүнү эки эрттирип, кырганнарга ак шайны пжиртип, ааң ырлар, шүлүктерни бараалгадып, эки сестерни сөглеп бээри-биле кедээ Советке 60 хардан өрү назылыг кырганнарны чалаан. Бирак-узак черлерде кырганнарны совхоз директорунун машиназа-биле чалап эккеп турган.

Кырганнарны совхозтун дузазы-биле бир-ле дугаарында ауш-чемни халас берип, шайлаткан. Шайлаашкын сөөлүнде кырганнарывысты шуптузун Культура бажынынга сценя кырынга, кааз-шинии кылдыр салган печектер бүргээн столларга олуткан 3 хонук бүрүнгаар чарлал астынган. Ол хүн кырганнар хүнүнүн бүдүүзүн. де, ачы-дуза чедирериин марафонун чарлаан турган.

Бир дугаарында суму даргазы сес алган, сөөлүнде совхозта кадрлар киллизинин эргелекчизи Анфиса Тюлюш кырганнарны допчу намтары, эрткен оруктарын, үндезилекчи, эгелекчи ажылыжи-биле таныштырган. Оон сөөлүнде район төвүнден келген төлээлер нинти байдалды чугаалап, байыр чедирген. Оон агиткварталдар даргалары кварталдардан чыгган акшаларны уонаже суп, кырганнарга шупту эжин күзеп, сес чугаалаанар. Хүндүлүг олуттарынарга олуруп турар кырганнарга ажы-төлү, чоок өөнүктери, — уруглары, төрелдери белектер тыпсып, кырган-ачаларынга, кырган-аваларынга эжин күзеп, амдаа үр чүрттаарын күзеевшаан, бүгү-ле чүүлдерге эжин күзээн.

Суурда чүрттап турар кылаштай албас, караа көрбес кырганнарны күзеди-биле шуптуун чиик машиналар-биле дедир чедиргилээн. Кырган бүрүзү белек-селекти ап, шайлап кежээлээн.

Агиткварталдар аайы-биле тускай белеткээн алгы-өрээлдер, ырлар, шүлүктер куттулуп турган. Чамдык улус кырган-авалары, кырган-ачалары электен үүле-салымы кээрге «кызыл-дустай» бергенин чугаалааш, харлытын, стол долгандыр өргеш, кырганнарны көргеш катап өөрүп, ачы-дуза чедирер марафонга удаа-зарааа турун кээп, чүве чугаалап турганнар.

Хоочуннар база турун келгеш четтиргенин илередип, кырганнар хүнүн тыпсып бергеннинге өөрүп, чону, ажы-төлү бо хире хүндүлеп, эжин күзеп турарынга хей-аъды кедурлуп, адак-бышкаа чиик чоруп турган.

Од кежээ ачы-дуза чедирер марафонга 2400 акша кирген. Кырганнар дараазында совхоз складындан 20 кг картофельни халас алганнар.

Адак сөөлүнде агиткварталдарның аъш-чем делгелгези болган. Эң амданныг, эки чемнер конкурузун түнней ундургеш, хоочун кырганнарывыска сунун хүндүлээн

Бо байырлал бир дугаар эртип турар-даа болза черле эки болуп, кырганнарывысты өөрткен

Н. ТЮЛЮШ

«Эртинелиг» совхоз.

КИНО

НОЯБРЬ 3-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Американский кикбоксер» (АКШ) 10.00, 12.00, 14.00, 16.00; 18.00; «Видеозал»: «Спасатели» 10.30, 12.30, 14.30; 16.30; 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Россия, которую мы потеряли» 15.00, «Пламя» (2 сериялыг) 17.30 шактарда.

Тыва Республиканың Культура министерствозу республиканың культураазының алдарлыг ажылдакчызы Болдукпан Дадар-ооловичи Оюннуң кадайы

Испин Ногаан-ооловна ОЮННУН

ур аараш мөчээни-биле холбаштыр ажы-төлүнге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

Эрзин райпозунун хереглекчилер инитилелинин баштаар чери, профэвилели кооперацияның хоочуну, садыгын тер. гинин

Тамара Тендип-ооловна ТОЛГАРНЫН

элекке мөчээни-биле холбаштыр оон чоок кижилеринге дергул-төрелинге ханы кажыдалды илередип тур.

Кызыл хоорай, Красноармейская 100. Индекс 667000. ТАГАР САНЫ: «Тыва сонбан» № 363305.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээдү Советинин Чаа-Суур кедээ «Шын» солунчун редакциязы.

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (харыысалгалыг секретарь) А. С. Дембирель (кол редакторунун орлакчызы) В. М. Сат, К. К. Сат (кол редакторунун орлакчызы), Н. С. Эрген.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер күлээн алыр эр — 3-34-26, кол редакторунун орлакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; орлакчылы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:

улус депутаттарының Советтери, инитилел-политиктиг болгаш социал айтырыглар — 3-34-19; — 3-34-98; үлеттүр — 3-34-49; 3-36-73; кедээ ажыл-агый — 3-41-16; культура болгаш үлүг өөредилгеэн — 3-39-15; медээлер болгаш спорт — 3-36-82; — 3-34-57; өөрүгө — 3-34-39; — 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41, солун келбейи барганда — 2-32-75; бухгалтерия — 3-37-11.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының болаалары редакцияның туруу-биле ачылейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа дыыка дыгары дээш авторлар боттары хамааждыр.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунун типографиязы. Кызыл Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуу, бажын № 1.